

שמואל יוסף עגנון – "על המסים"

מאת

דוד גליקסברג*

לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה לומר
שעושיין לו נס – שמא אין עושיין לו נס.

בבלי, שבת, ל"ב ע"א

ש"י עגנון יוצר בסיפורו "על המסים", מופע מרתק ומאתגר של השיח המיסי והסדר החברתי ומותיר את הקוראים נבוכים בנוגע לסוגיות מרכזיות בסדר החברתי ובקיום האנושי. במרכזו של הסיפור ניצב משטר המס על מקלות ההליכה, שבתאור של הליכי חקיקתו, תוכנו ואכיפתו עולים חוסר תבונות ואקראיות בולטים. לעגנון קשיים אונטולוגיים בהבנת הסדר החברתי לצד ביקורת חריפה על חוסר אחריותה של ההנהגה. הפרדיגמה של עגנון ביצירתו היא כי קיומו של הסדר החברתי הוא בגדר נס, ונס זה הוא נטל מס נוסף על החברה. פרדיגמה זו מובילה לתובנות חשובות על הסדר החברתי ועל מוסד המס, כולל היבטים אקטואליים והיסטוריים. הנוכחות המיסית בסיפור היא עשירה, מגוונת וביקורתית ובעלת מרכיבים רבים הקשורים לסוגיות יסוד של מדיניות כלכלית-חברתית בכלל ושל מדיניות מס בפרט: צדק חלוקתי, יעילות, הליכי חקיקת המס ואחריות ציבורית מנהיגותית. תוכנה של היצירה מהדהד זרמי מחשבה פילוסופיים-פוליטיים ותאולוגיים ובמרכזה ה-"Invisible Hand" של Adam Smith וכן Thomas Hobbes והתפיסה הציוויליזציונית של מוסד המס של Oliver Wendell Holmes. הסיפור אינו מסתפק בהתוויית הצורה המופשט של "מס-נס", ועולים מעלילתיו לקחים חשובים לסדר החברתי המודרני. יצירה זו היא תרומה נכבדה לשיח של משפט וספרות בשל הקשריה המפתיעים, וייחודה הוא, בין היתר, בהתמקדותה בתחום המיסוי, הנעדר כמעט כליל מהזירה של משפט וספרות.

ראשית דבר. א. "על המסים": קווי מתאר. 1. כללי. 2. פרקים של ספר המדינה: הערות מבואיות. 3. תיאור תוכנו של הסיפור בקצירת האומר. **ב. על הסדר החברתי והמסים.** 1. האתגר בהבנת הסדר החברתי: קשיים אונטולוגיים ואיכותה של ההנהגה. 2. מרכזיותו של מוסד המס בסדר החברתי וערכו המייצג. **ג. מס ונס: תרבות המס ותרבות הנס.** 1. "על המסים" מ"על הנסים". 2. המס הוא נס. 3. הנס הוא מס. **ד. "בימים ההם בזמן הזה".** **ה. הערה קצרה על הגירעון ועל העורך המגדריים.** 1. אחרית דבר.

* הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים. תודתי העמוקה לאריאל הירשפלד, למיכל ארבל, לטפת נחמני וליוסף סאקס על הערותיהם לנוסח קודם של מאמר זה. תודה מיוחדת נתונה למיכל זכריה ולאברהם בן אהבי על עזרתם המחקרית יוצאת הדופן בתחילת הדרך ובמהלכה, לשירה הלברטל ולהדס פיר-אש על עזרתן המחקרית המעולה בשלביו האחרונים של המחקר, למערכת כתב העת **משפטים** ובמיוחד לעורכת גל דפדי על הערותיהן המצוינות. תודתי העמוקה נתונה למרכז אהרן ברק למחקר משפטי בינתחומי על מענק המחקר לצורך כתיבתו של מאמר זה.

ראשית דבר

כרך זה של כתב העת **משפטים** הוא כרך היובל, ועורכיו בעבר נתבקשו לתרום לו מאמרים מפרי עטם. כעורך לשעבר נעניתי בשמחה רבה ובחרתי לכתוב מאמר שתוכנו משקף במידה לא מבוטלת את כשרת הדרך הארוכה שצעד השיח העיוני המשפטי בישראל במשך 50 שנה בעקבות מהלך דומה שהתרחש מעבר לים. לכתב העת **משפטים** חלק גדול בזה.

אחד הסממנים הבולטים של המחקר האקדמי בימינו אלה, ובמיוחד בפרספקטיבה היסטוריוסופית, הוא התעצמותו של המחקר הבינ-תחומי. התחומים התערבבו אלה באלה עד שלעיתים זהותם המקורית מיטשטשת לחלוטין. תופעה זו אינה פוסחת על המשפט, והיא מאתגרת את זהותו האוטונומית, הנושאת במידה רבה אופי שמרני, והנטועה היטב בסדר החברתי.¹

השיח המשפטי, ובמיוחד המרכיב ההוראתי שבו, אינו עשיר בסוגה אחת של ספרות והיא הספרות היפה, זו שאינה "משפטית", ובמרכזה הפרוזה ובוודאי גם השירה. אכן היו שגרסו כי הספרות היא חלק מהידע או מההכשרה של המשתתפים בשיח המשפטי, למשל עמדתו המאתגרת של לרנד הנד (Learned Hand) בכל בנוגע ל"רשימת הקריאה" (הארוכה, יש לומר) הנדרשת משופט המכריע בסוגיה קונסטיטוציונית:

I venture to believe that it is an important to a judge called upon to pass on a question of constitutional law, to have at least a bowing acquaintance with Acton and Maitland, with Thucydides, Gibbon, and Carlyle, with Homer, Dante, Shakespeare and Milton, with Machiavelli, Montaigne and Rabelais, with Plato, Bacon and Kant [...].²

על אף נוכחותו של שיח המשפט וספרות (Law and Literature) במרחב האקדמי המשפטי, הנושא אופי "רך" מזה של עמדתו של Learned Hand, הרי נדרש מאמץ רב למצוא פרוזה ושירה המשמשת למשל קריאה משלימה, ובוודאי קריאה תחליפית, לביבליוגרפיה הקלאסית המשמשת את הוראת לימודי המשפטים, ובמיוחד זו הדוגמטית והדוקטרינרית,³

1 ראו למשל (Arthure Allen Leff, *Law and Literature* 87, YALE L.J. 989 (1978)).

2 ראו Learned Hand, *Source of Tolerance*, in LEARNED HAND, THE SPIRIT OF LIBERTY: PAPERS AND ADDRESSES OF LEARNED HAND 81, 66 (Irving Dilliard ed., 1952).

3 בדבריי אלה אני מתכוון כמובן לשיח הוראתי משפטי מובהק, כמו למשל המשפט הציבורי, המשפט הפרטי, המשפט המסחרי או המשפט הבינ-לאומי, ולא לקורסי הוראה אוטונומיים המתמקדים אך ורק ב"משפט וספרות". באשר לשירה, מן הראוי להזכיר את התובנה המיוחסת להראי"ה קוק: "כמו שיש חוקים לשירה, כך יש שירה בחוקים". ראו אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר) "כתר תורה" ב"לוח ארץ ישראל" 53 (אברהם משה לונץ עורך, ירושלים, התרע"ב); יהודה מירסקי **הרב קוק – מבט חדש** 80 (2021). ראו גם את השיח שהתפתח על הפסוק המקראי "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת ולמדו את בני ישראל שימה בפהם, למען תהיה לי השירה הזאת לעד בבני ישראל" (דברים לא 19); הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), קדמת העמק (מבוא לפירוש התורה העמק דבר), אות ג.

ושומה עלינו להתמיד במאמץ זה.⁴ אטרים ואדגיש כי אין בדעתי לעסוק במאמר זה בשיח הנרחב של משפט וספרות⁵ אלא להתמקד בהיבטים אחדים בעלי חשיבות להמשך מחקרנו. ניתן לומר, במשיכת מכחול, כי השיח העיוני הקלאסי של משפט וספרות מכיל שני זרמי עומק בסיסיים: הזרם הראשון, המכונה "המשפט בספרות" (Law in Literature), מתמקד במופע של החוק במובנו הרחב בתוך הספרות;⁶ הזרם השני, "המשפט כספרות" (Law as Literature), עוסק במופעים השונים של החוק במובנו הרחב כספרות.⁷ תיאור זה נושא אופי

4 על החשיבות של שילוב טקסטים ספרותיים בלימודי משפטים ראו למשל מרתה קרבן נוסבאום **צדק פואטי: הדמיון הספרותי והחיים הציבוריים** (מיכאל שקדניקוב מתרגם, 2003). נוסבאום עומדת בין היתר על החשיבות שבהוספת ספרות לתוכנית הלימודים של בתי ספר למשפטים בשל התרומה של יצירות אלו לעולם המוסרי של הסטודנטים ולצורת החשיבה שלהם, יכולתה של הספרות לעורר הזדהות אצל הקורא, לשבור סטיגמות חברתיות, לעורר חשיבה ביקורתית וסימפטיה למצבים אנושיים מורכבים ועוד. כן ראו IAN WARD, LAW AND LITERATURE POSSIBILITIES AND PERSPECTIVES 1–27 (1995); KIERAN DOLIN, A CRITICAL INTRODUCTION TO LAW AND LITERATURE (2007).

5 יש לציין כי קיימות מגמות חדשות המתייחסות למשפט וספרות בפרספקטיבה רחבה יותר כחלק מ"משפט ומדעי הרוח", "משפט ונרטיב" וכן "משפט ותרבות/תרבות ומשפט". ראו Greta Olsa, *Futures of Law and Literature: A Preliminary Overview from a Culturalist Perspective*, in RECHT UND LITERATUR IM ZWISCHENRAUM/LAW AND LITERATURE IN-BETWEEN: AKTUELLE INTER-UND TRANSDISZIPLINÄRE ZUGÄNGE/CONTEMPORARY INTER-AND TRANSDISCIPLINARY APPROACHES 37, 41–46 (Christian Hiebaum, Susanne Knaller & Doris Pichler eds., 2015). במסגרת זו ניתן להתייחס גם ליצירות תרבותיות שאינן ספרות שעשויות להעשיר אותנו בדומה לספרות. למשל, בהקשר של הדיסוננס בין הטקסטים המשפטיים לבין הקולנוע שבאמצעותו ניתן לזהות מרכיבים ריאליים כדוגמת תמונות נרטיביות. ראו למשל Renana Keydar, 'Lessons in Humanity': Re-Evaluating International Criminal Law's Narrative of Progress in the Post 9/11 Era, 17 J. INT'L CRIM. JUST. 229 (2019).

6 מופעים אלה כוללים בין היתר פסקי דין, הליכי חקיקה וכל המשתנים האחרים הכלולים בתרבות המשפטית שאינה מצמצמת עצמה רק לטקסטים המשפטיים הקלאסיים אלא היא מתרחבת ומגיעת למחזות רחוקים יותר, כמו מופעם של עורכי הדין או הצדק בספרות. ראו Thomas Morawetz, *Law and Literature*, in A COMPANION TO PHILOSOPHY OF LAW AND LEGAL THEORY 446, 447 (Dennis Patterson ed., 2010); Robert Weisberg, *The Law-Literature Enterprise*, 1 YALE J. L. & HUMAN. 17–36 (1989).

7 אלה כוללים את המקורות המובאים בהערה קודמת, וכן חוות דעת משפטיות או טיעונים משפטיים וכיו"ב. לדיון בזה ראו למשל Ronald Dworkin, *How Law is Like Literature*, in LAW AND LITERATURE: TEXT AND THEORY 29 (Lenora Ledwon ed., 1996); Richard A. Posner, כן ראו *LITERATURE: TEXT AND THEORY* 29 (Lenora Ledwon ed., 1996); Posner, *Law and Literature: A Relation Reargued*, 72 VA. L. REV. 1351, 1361 (1986); Mark Kingwell, *Let's Ask Again: Is Law Like Literature?*, 6 YALE J. L. & HUMAN. 317 (1994). קטגוריה זו כוללת לדעתי גם שימוש באמצעים ספרותיים בתוך טקסטים משפטיים, כמו למשל המטאפורה, אף שניתן לראות בכך אולי קטגוריה נוספת של Law in Literature. לשימוש מטאפורי במשפט ראו למשל את המטאפורה של הדגל השחור בפרשת טבח דיר יאסין אצל Renana Keydar, 'I Was in a War, and in a War Things Like that Happen': On Judgments and Ethical Investigations in Israeli Law and Literature, 18 JEW. SOC. STUD. 212, 221 (2012). לתיאור מפורט של המחקר בתחום משפט וספרות בישראל ראו את מאמרה המקיף של ענת רוזנברג "איך לעשות דברים עם משפט וספרות (בישראל)" **עלי משפט** יד 9 (2018).

כללי, אולם הוא מעמיד מסגרת טיפולוגית ודוקטרינרית⁸ על אף הפישוט שבו.⁹ הזרמים הללו מעניקים ממדים מאתגרים ומרעננים למשפט ולספרות.¹⁰ למשל, מופעי הזרם הראשון בספרות אינם "נעצרים" רק בשיח הספרותי אלא הם שבים לשיח המשפטי, לעיתים כהיזון חוזר, עשירים בתוכנם, ובעיקר זה הביקורתי בעקבות "השהייה" בשיח הספרותי. מחקרי מתמקד ביצירתו של שמואל יוסף עגנון "על המסים",¹¹ וזו משתייכת לזרם הראשון. במסגרת זו הספרות, ובכללה "על המסים", מתמקדת לעיתים רבות במשפט בפרספקטיבה הרואה בו מוסד חברתי העוסק בהנדסה החברתית, וזו משתקפת בפעולתה הריאלית. המופעים השונים של החוק במציאות הריאלית מאופיינים בדרך כלל בחלקיות של המציאות, ויקשה למצוא בהם תמונה רחבה יותר.¹² טלו למשל את פסקי הדין. אלה פיסות חיים המהוות בימה או זירה שדרכן צופים במפגשו של המשפט עם המציאות. פיסות חיים אלה אינן מעניקות תמונה רחבה של המציאות, שהרי הן מצלמות מציאות חלקית וממסגרות אותה ב־ד' אמותיו של פסק הדין. אכן, מבחינת הצדדים ההכרעה היא בדרך כלל שלמה ולא חלקית. אולם מכיוון שלפסקי הדין יש משמעות, מבחינה משפטית ותרבותית, מעבר להכרעת הסכסוך בין הצדדים, אזי התמונה העולה מהם היא חלקית. חלקיות זו מתעצמת לנוכח שלושה מאפיינים נוספים של פיסות החיים הללו: ראשית, הן "פתולוגיות" בהיותן מושא להתדיינות משפטית; שנית, הן אינן מתארות את כל התשתית של מערכת היחסים של הצדדים ואת הרקע לה, אלא רק את מה שבית המשפט חשב שהוא רלוונטי. ולבסוף, הן אינן רנדומליות בשל ה־Selection Effect,¹³ שהרי הצדדים בדרך כלל קובעים אם נדרשת הכרעה שיפוטית או פשרה. לשון אחר: בסוגיות רבות המצויות על סדר היום נדרשת תמונה רחבה יותר של המציאות כדי שנוכל להתבונן דרכה במבט עמוק וחודר במפגש של המשפט עם המציאות. לעומת זאת החוק עשוי ליצור, אולי, תמונה מלאה יותר של המציאות, אולם לעומת פסקי הדין, תמונתו היא פחות אנושית וחיה.

- 8 ההבחנה בין שני הזרמים היא מסגרת טיפולוגית מקובלת במשפט וספרות. ראו Weisberg, *The Law-Literature Enterprise*, לעיל ה"ש 6; שולמית אלמוג **משפט וספרות** 12 (2000); John Hursh, A ; ON-LINE 4, 5 (2013). כן ראו אסף טבקה "משפט וספרות: למהותה של סינרגיה" **המשפט** יד 581 (2010); WARD, לעיל ה"ש 4, בעמ' 3.
- 9 אציין כי קיימת עמדה המבקשת לשחוק את היחס הדיכוטומי בין שניים אלה, וכי אלה אינם משיקים זה לזה אלא שזורים האחד ברעהו, ראו Ward, שם. כמו כן, אציין כי ניתן להציע זרמים נוספים השונים משני הזרמים הקלאסיים שציינתי. ראו למשל אלמוג **משפט וספרות**, לעיל ה"ש 8, בעמ' 13; שולמית אלמוג **עיר משפט סיפור** 12 ה"ש 3 (2002).
- 10 ראו Richard Weisberg, *What Remains 'Real' About the Law and Literature Movement?: A Global Appraisal*, 66 J. Legal EDUC. 37 (2016) (להלן: Weisberg, *What Remains 'Real'*).
- 11 ראו שמואל יוסף עגנון "על המסים" **סמוך ונראה** 228 (1998) (להלן: עגנון "על המסים" או "הסיפור" או "היצירה").
- 12 ראו אלמוג **משפט וספרות**, לעיל ה"ש 8, בעמ' 18–19, 144.
- 13 תאוריית הסלקציה גורסת כי פסקי הדין אינם מציגים תמונה רנדומלית של פסקי הדין משום שהצדדים להתדיינות עשויים להתפשר בחלק מההתדיינות והיא מבוססת בעיקרה על המאמר George L. Priest & Benjamin Klein, *The Selection of Disputes for Litigation*, 13 J. LEGAL STUD. 1 (1948). עור על תאוריה זו ראו דוד גליקסברג **כיצד שופטים מחליטים? עיונים אמפיריים בפסיקה בית המשפט העליון** פרק רביעי (צפוי להתפרסם ב־2021).

דברים אלה מציפים את אחד מיתרונותיה של הספרות – יכולתה ליצור פיסות חיים בהיותן כחומר ביד היוצר: ברצותה מרחיבה וברצותה מקצרת. יש ביכולותיה האומנותיות של הספרות להציב תמונות אלה באופן שיעניק לקורא חוויה של התרחשות ריאלי, ולמלא אחר הכמיהה לריאליזם משפטי.¹⁴ הפרוזה כוללת בדרך כלל התבוננות אינטלקטואלית וחוויתית במציאות, קיימת או דמיונית, שבה משולבים, משוקעים ומשתקפים תובנות, דוקטרינות ונרטיבים מהזירה המשפטית. יש בכוחה של הפרוזה להגדיל את חשיבותה של המציאות שבמסגרתה מוצג המשפט באמצעות שימוש בטכניקות ספרותיות מגוונות ואומנותיות המעצמות את המתחים המוכרים מהספרות העיונית המשפטית, ובכך להעניק למתחים אלה פרספקטיבות חדשות, ולעיתים מזומנות ביקורתיות, בדמותה למשל של סאטירה פוליטית. הפרוזה מאפשרת לנו לראות ברזולוציה גבוהה כיצד משולב המשפט ברקמת החיים על כל גווניה.¹⁵ אכן, לעיתים, המציאות עולה על כל דמיון, אולם לעיתים, קרובות מאוד, הספרות עולה על כל דמיון וכל שכן על המציאות. מהותה של הספרות מאפשרת לנו ליצור עולמות יש מיש או יש מאין, לעיתים כמציאות מדומה, המאופיינים כבעלי פוטנציאל מעבדתי רב להצגת מתחים ונרטיבים מהשיח המשפטי, ומכלל זה לא נעדר השיח המיסי. למשל: מתחים, תובנות ודוקטרינות משפטיות קלאסיות, מהספרה היוריספרודנטלית, כדוגמת פורמליזם, צדק והגינות, סמכות, מוסר, עונש, עשויים לקבל במופע הספרותי לבוש מאתגר מזה שבמציאות.¹⁶ התוצרים הספרותיים, על הקשריהם האישיים, הבינ-אישיים והבין-חברתיים, עשויים לעורר חשיבה מעמיקה, אחראית ובעיקר ביקורתית,¹⁷ על מנעד רחב של סוגיות המצויות בשיח המשפטי,¹⁸ במובנו הרחב ביותר.¹⁹ דבריו של Learned Hand על השיח החוקתי,²⁰ כוחם יפה לתחומי משפט אחרים, בשינויים המחויבים, והם נועדו ליפול לא רק על אוזניהם של השופטים; יעדם רחב יותר:

- 14 ראו למשל Ward, לעיל ה"ש 4, בעמ' 24.
- 15 אציין כי בהקשר של ה-Selection Effect יתרונה של הספרות הוא אינו חד-משמעי משום שגם היצירה הספרותית היא פרי בחירה מובהקת של היוצר, אולם עדיין יש בידי היוצר ליצור פיסת חיים שבה ישוקעו מתחים מרכזיים המאפיינים את המציאות המשפטית הריאלית במנעד רחב ביותר לעומת פסיקה שכוללת במקרים רבים פיסות חיים רבות שאינן מהותיות בהקשר של מרכזיות התכנים שבהן ושאינה נושאת אופי רנדומלי.
- 16 ראו נוסבאום, לעיל ה"ש 4; Weisberg, 'What Remains Real', לעיל ה"ש 10, בעמ' 37; Dolin, לעיל ה"ש 4, בעמ' 207–212.
- 17 יש שהמעיטו דרמטית בכוחה של הספרות לסייע בהבנת המשפט. ראו למשל Posner, *Law and Literature*, לעיל ה"ש 7. ראו גם את הביקורת אצל Jane B. Baron, *Law, Literature, and the Problems of Interdisciplinarity*, YALE L.J. 1059 (1999).
- 18 ראו Ward, לעיל ה"ש 4, בעמ' 38–42; נוסבאום, לעיל ה"ש 4. כן ראו James Seaton, *Law and Literature: Work, Criticism, and Theory*, 11 YALE J.L. & HUMAN 479, 505–507 (1999); אלמוג, **משפט וספרות**, לעיל ה"ש 8, בעמ' 18–19, 144.
- 19 ראו Robin L. West, *Narrative, Authority and Law* 13 (1993). ראו גם María José Falcón y Tella, *Law and Literature* 52 (2016). הספרות עשויה גם לשמש כמקור לתשתית עובדתית של השיח המשפטי משוא היצירה הספרותית. ראו למשל Richard A. Posner, *Law and Literature* 389 (3rd ed. 2009).
- 20 ראו למשל פרנץ קפקא **המשפט** (2012).
- 21 ראו לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 2.

המחקר המשפטי בכלל והחינוך האקדמי המשפטי בפרט. היה ראוי כי ההשכלה המשפטית, למשל, תכלול גם את הסוגה הספרותית. אין להתעלם מהקשיים הניצבים בדרכה של הספרות בעיצוב מעמדה במסגרת השיח המשפטי.²² על אף זאת ניתן ליהנות, אינטלקטואלית ואומנותית, עיונית ומעשית, מפירותיו של העיסוק הבין-תחומי של משפט וספרות, ובמיוחד משיחים שהם עשירים במקום אחד (משפט) ועניים במקום אחר (ספרות), כאשר אחד הבולטים שבהם הוא השיח המיסי.

פרוזה אפוא עשויה, בהקשר ראוי, להיות תוספת חשובה, ולעיתים תחליף, לספרות אקדמית "מקצועית" ובמיוחד בתחומים שבהם הסוגה האחרונה אינה "מפתח" מבחינה אינטלקטואלית, ולכן אינה נושאת חן וחסד בעיני קוראיה ובעיקר תלמידיה. לא אחטא לאמת אם אומר כי דיני המיסים עומדים בקריטריונים אלה: הם מורכבים מאוד מבחינה עיונית, והעיסוק בהם נזקק לתשתית אינפורמטיבית, פוזיטיביסטית וטכנית ענפה ביותר, והם בעלי זיקה רבת-תחומית הנדרשת לידע ולהבנה רבת-תחומיים. כל אלה יצרו את הנרטיב הקלאסי: המפגש עם הספרות העיונית המיסית יוצר בדרך כלל דחייה ורתיעה.²³ דברים אלה, שכוחם יפה לסוגיות-העל של משטרי המיסוי, יפים הם שבעתיים ככל שהשיח מגדיל את הרזולוציה ודן בהסדרים פוזיטיביסטיים וקונקרטיים.

אפריורית, המפגש בין דיני המיסים לבין פרוזה הוא מפתיע, הן מבחינת שכיחותו והן מבחינת מהותו ותכניו. החיבור ביניהם הוא במידה רבה דמיוני, בבחינת ספרות של מדע בדיוני. הדיסוננס ביניהם מודגם היטב באופן סימבולי ומוקצן בסיפורו של חיים באר "הצגת ספרים", שנתפרסם לאחרונה בספרו "מסע דילוגים".²⁴ בסיפור זה נדרש הסופר, הנישום, בידי פקידת השומה להתייבב לפניה כאשר "מטרת הזימון: הצגת ספרים". הנישום ממלא אחר דרישה זו, מתייבב וספריו (שכתב) בידו, למגינת ליבו ולכעסו של פקיד השומה שביקש את ספרי חשבונותיו ולא את ספריו (שכתב). כאן מוצבים זה כנגד זה ספרי החשבונות וספרים (פרוזה).²⁵ לעימות זה חשיבות רבה משום שהוא מעמיד את הסדר החברתי מול

22 על האתגר (והסכנה) הטמון בעיסוק הבין-תחומי של ספרות ומשפט ראו למשל POSNER, LAW AND LITERATURE, לעיל ה"ש 19, בעמ' 6–7. למותר לציין כי אתגרים אלה אינם אופייניים רק לספרות-משפט אלא גם לעיסוקים בין-תחומיים אחרים. למשל, אחד התחומים המחקריים המצוי בצמיחה מתמדת בשיח המשפטי הוא המחקר האמפירי המשפטי וגם הוא חשוף לאתגר של הבין-תחומיות המאופיין ברמת "סיכון" גבוהה. לעניין זה ראו למשל Kathryn Zeiler, *The Future of Empirical Legal Scholarship: Where Might We Go From Here?*, 66 J. LEGAL. EDUC. 78 (2016).

23 ראו גם דוד גליקסברג "המשפטזיזציה של דיני המסים: על זיקתו של השיח המסי לשיח המשפטי הכללי" **ספר ברק: עיונים בעשייתו השיפוטית של אהרן ברק** 595, 597 (איל זמיר, ברק מדינה וסיליה פסברג עורכים, 2009).

24 ראו חיים באר **מסע דילוגים** 70 (2019).

25 ההוראות הטכניות ביותר של משטרי המיסוי מצויות בהוראות ניהול הספרים הקובעות אילו ספרים הנישום חייב להחזיק בפעילותו הכלכלית והנדרשים לצורך משטר מיסוי ההכנסה ומס הערך המוסף, ראו הוראות מס הכנסה (ניהול פנקסי חשבונות), התשל"ג-1973. הוראות אלה יוצרות ספרייה מגוונת הכוללת את הספרים הבאים: ספר פדיון יומי, ספר קופה, ספר תקבולים ותשלומים, ספר תנועת המלאי, ספר כניסת טובין וספר הזמנות. אציין, כי ס' 1 להוראות אלה מגדיר "ספר" כדלקמן: "ספר" – פנקס

הספרות, כאשר הסדר החברתי מיוצג על ידי מוסד המס באמצעות ספרי החשבונות, שמבחינה מהותנית הם הדיוטה התחתונה ביותר של משטר המס,²⁶ ואילו הספרים, כחלק מהאמנות, מייצגים את אחת הדיוטות העליונות של הקיום האנושי. הצבת ספרי החשבונות מול ספרי הפרוזה מובילה להשוואה ביניהם ומעניקה ממד של אליטיזם וחוסר הערכה של הסופר לסדר החברתי המיוצג על ידי פקיד השומה וספרי החשבונות.

בפרוזה ה"מיסית" טמון יתרון על פני הספרות המקצועית המיסית, ולו רק בזכות הפוטנציאל הטמון בה להצגת השיח המיסי באופן חי, אנושי, מזמין ומובן, שאינו מאופיין במורכבות, עיונית ואף מעשית, בטכניות ובחוסר אנושיות. לפרוזה זו חשיבות רבה בהיותה מציגה ומדגימה לקורא, באמצעות המארג הסיפורי, את אתגרי השיח המיסי וממחישה אותם היטב על רקע המציאות המורכבת. היא עשויה למשל לעודד אזרחות מיסית צייתנית מחד גיסא, או סרבנות מיסית ("מרד מסים") מאידך גיסא. לשון אחר: הדרישה לריאליזם משפטי עשויה להתממש, פרדוקסלית ודיאלקטית, באמצעות הפרוזה, בהיותה מציגה מציאות חיים מקיפה,²⁷ מזו שבנורמה המשפטית ובפסק הדין. מבחינה זו יש בכוחה כדי לגשר במידה רבה על הפער הקיים בין התובנות המשפטיות הפוליטיות, ובמיוחד תובנות העל, הא-משפטיות, כמו עקרונות של צדק חלוקתי, אופקי או אנכי, או עקרונות של יעילות כלכלית, לבין העולם הריאלי.

לאחר שנים לא מעטות של מחקר והוראה בתחום המיסי השתכנעתי כי ברכה רבה תצמח אם תורחב היריעה העיונית והסביבה האינטלקטואלית בזירה המיסית שיהיה בה לכלול גם פרוזה. רוח אופטימית נשבה לאורך כל מאמצי אלה, בהסתמך, בין היתר, על התובנה המפורסמת המיוחסת לבנג'מין פרנקלין (Benjamin Franklin), שאמר ב־1789 כי "In this world nothing can be said to be certain, except death and taxes".²⁸ בדברים אלה לכאורה טמונה הבטחה לעושר ספרותי, שהרי לא ייתכן ששני הדברים שהם ודאיים

- שבו נרשמו פעולות, לרבות כרטסת או קובץ קבוע". גם הספר (פרוזה) הוא "פנקס שבו נרשמות פעולות", ויש בכך להעצים את המתח בהשוואה בין שתי הסוגות ה"ספרותיות" בסיפורו של באר. עמדה דומה לזו של גיבור הסיפור כלפי מוסד המס מצויה גם בספרו של אברהם ב. יהושע **חסד ספרדי** (2011). כן ראו דוד גליקסברג "א.ב. נ. פקיד השומה" **כלכליסט** (8.9.2011) <https://bit.ly/2QYcNat>. ראו גם את סיפורו של חיים באר "מה עם הספר הבא?" או הרחמים העצמיים "דבר השבוע" (14.12.1984), כאשר הסופר מתאר את ייסוריו, תלאותיו וקשייו: "[...] ואז באים המבשרים הרעים. הבנקים שמניותיהם קרסו נוטלים את רווחיו ומעבירים אותם אל כיסיהם של סגל חבורה של נוכלים וגנבים, באים פקידי שומה ערלי לב הרואים בו בעל הון, באים לבלרי הביטוח הלאומי התובעים גם הם את חלקם. ארץ ניתנה ביד רשע". לעמדה אנטי-מיסית ואנטי-משלית ראו גם את שורותיו של המשורר שלונסקי, להלן ה"ש 104.
- 27 כך למשל לזיקה של הביורוקרטיה ל־Legal Realism ראו JERRY L. MASHAW, BUREAUCRATIC (1983) JUSTICE: MANAGING SOCIAL SECURITY DISABILITY CLAIMS 11. אקדים את המאוחר ואציין כי ביצירה שלפנינו עגנון מציב את הביורוקרטיה במלוא סכלותה ורשעותה. ראו להלן בטקסט שלאחר ה"ש 102.
- 28 מכתב של בנג'מין פרנקלין לג'ין באפטסיט לירי מיום 13 בנובמבר 1789 מובא אצל ALBERT HENRY SMYTH, THE WRITING OF BENJAMIN FRANKLIN (1907) Full text <https://bit.ly/3maOVvL>. עם זאת ייתכן כי הביטוי מופיע אצל אישים מוקדמים יותר.

בעולמנו לא ישתקפו בהרחבה בספרות. יתרה מזו, אין חולק כי נוכחותו של המוות בספרות היא רבה ביותר, וגם על כך ניתן לומר, בפרפרזה על דבריו של פרנקלין, כי שום דבר לא ודאי בספרות לבד מהמוות. למדתי אפוא גזרה שווה מהמוות למס, אולם להפתעתי נחלתי אכזבה רבה, גיליתי שקיימת פרוזה מעטה ביותר שהיא "מיסית".²⁹ אכן, לעיתים מוסד המס מאוזכר אזכור שולי, ולעיתים כולל תכנים שניתן לראות בהם חדשניים,³⁰ אולם לאזכורים

29 קיימת פרוזה מצומצמת ביותר העוסקת בשיח המיסי על ענפיו השונים. אחד הספרים המרתקים בסוגה זו הוא של הסופר האמריקאי הבולט David Foster Wallace (1962–2008). הוא הותיר בעיזבונו רומן לא מושלם בן מאות רבות של עמודים שכתב במשך 12 שנים ולא סיימו בשם *The Pale King*, העוסק בחייו של מפקח מס. רומן זה הושלם בידי Michael Pietsch (מי שהיה עורכו של הרומן הגדול של וולס, *Infinite Jest*), שזיכה אותו בפרסים רבים ושרואים בו את אחד מהרומנים הגדולים ביותר של הספרות האמריקאית בעת החדשה) ויצא לאור בשנת 2011. פרקי הספר השונים עוסקים בתיאור עבודתם של כ-12 מפקחי מס שתפקידם הוא לקבוע אילו דוחות הולכים ל-audit. הרומן מתאר את עבודתם של המפקחים ואת יחסם לרשות המיסים האמריקאית (IRS) ולמשטר המס. במרכז הרומן ניצב השיעמום האדיר האופף את עבודתם של מפקחים אלה ואת השפעתו הרבה על הווייתם האנושית והמקצועית. הספר עוסק בשלוש תמות: שתיים מהן מצויות בליבו של השיח המיסי ואחת אינה קשורה במהותה לשיח המיסי. התמה הראשונה עוסקת בפילוסופיה הפוליטית הנמצאת בתשתית של רשות המיסים. התמה השנייה עוסקת ביחסים שבין הנישום לבין מדינתו כפי שהם משתקפים בנרטיבים המיסיים המחברים ביניהם. התמה השלישית מצויה כאמור מחוץ לזירה המיסיית ועוסקת בשיעמום המאפיין את מקומות העבודה, כאשר העבודה ברשות המיסים היא המעבדה ה"חיה" לבדיקת המתח השיעמומי. שלוש התמות הללו מוארות באור נוסף, כאשר אנו מתבוננים בכינוי של רשות המיסים האמריקאית – "Internal Revenue Service" (הדגשה הוספה). לביקורת ספרים על יצירה זו במסגרת השיח המשפטי-מיסי ראו למשל Lawrence Zelenak, *The Great American Tax Novel*, 110 MICH. L. REV. 969 (2012). אציין כי הדיון על ספרות ומיסי אינו עוסק בסיפורי מס (Tax Stories), שזו סוגה ספרותית שונה, הכוללת סיפורים מתחומי משפט מגוונים, שבמסגרתה מסופר הסיפור העובדתי והרקע לפסקי דין מובילים בענפי המשפט השונים. ראו למשל PAUL CARON, *Tax Stories* (2nd ed. 2009). כן ראו לאחרונה DANIEL SHAVIRO, *Literature and Inequality: Nine Perspectives from the Napoleonic Era through the First Gilded Age* (2020). ראוי לציין שקיימת פרוזה, לעיתים אלגורית, העוסקת בסוגיות כלכליות שיש להן זיקה עקיפה עם סוגיות מס. הדוגמה הבולטת ביותר היא יצירתו המפורסמת של ליימן פרנק באום מ-1900 "הקוסם מארץ עוץ" (*The Wonderful Wizard of Oz*). יצירה זו, לדעת פרשנים רבים, אינה בגדר ספר ילדים אלא יצירה העוסקת עיסוק אלגורי במדיניות המוניטרית האמריקאית בשני העשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה, שהושתתה על הצמדה לזהב. בשל ירידת מחירים דרמטית באותם שני עשורים, החייבים (החקלאים) התקשו לשלם את חובם לבנקים, והם ביקשו להשתית את המדיניות המוניטרית גם על כסף ולא רק על זהב. את השינוי האמור ביקשו הדמוקרטים, ואילו הרפובליקנים התנגדו לכך ודרשו להותיר את המדיניות המוניטרית שהתבססה כאמור על זהב בלבד. מחלוקת זו הוכרעה בבחירות ב-1896 באמצעות בחירת נשיא רפובליקני (William McKinley). המדיניות המוניטרית בסיפור זה עוסקת בעיקרה בתופעת האינפלציה, משום שהשימוש בכסף היה מגדיל את הביקושים וגורם לעליית מחירים, ותופעה זו מאתגרת את כל חלקיו של הסדר החברתי, כולל את משטרי המיסוי. לתפיסה האלגורית של ה"קוסם מארץ עוץ" ראו למשל Hugh Rockoff, *The "Wizard of Oz" as a Monetary Allegory*, 98 J. POLITICAL ECON. 739 (1990); *Political Interpretations of 'The Wonderful Wizard of Oz'*, WIKIPEDIA (last edited, Feb. 2, 2021). <https://bit.ly/3mdpE47>

30 כך למשל בספרו של דוד גרוסמן **סוס אחד נכנס לבר** (2014) מצוי דיון מיסי כבר בתחילת הספר (שם, בעמ' 13). הגיבור מציג שם תורה כלכלית, ודעתו נחרצת כי "מסים צריך לקחת אך ורק לפי המשקל של הבנאדם, מס בשר!" מיסוי על משקלו של האדם הוא אחד ממשטרי המס המודרניים המצויים תדיר על

אלה חשיבות מועטה בהקשרים שלפנינו. לנוכח דלות זו התקשיתי בתחילה לאתר יצירה שבאמצעותה ניתן להבין ולחוות סוגיות מהותיות בשיח המיסוי,³¹ על רמותיו והקשריו המגוונים, החל מההיבטים הכלליים הקשורים למוסד המס, כמו הצורך בו ומיקומו בסדר החברתי, עבור דרך הליכי החקיקה וכלה במרכיבים השונים של משטר המס שבו עסקינן. לשמחתי הרבה, לאחר שיגעתי, מצאתי (והאמנתי) את יצירתו, הפחות מוכרת, של עגנון "על המסים", שהיא הפרק האחרון בארבעת פרקיו של החיבור "פרקים של ספר המדינה", והמתאימה מאוד לצרכינו. בשנים האחרונות היא חלק מהביבליוגרפיה של הקורס "דיני מסים" שאותו אני מלמד בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. יצירה זו אינה רק ספרות במיטבה אלא גם בגדר ספרות "מקצועית" שיש לה מקום בכותל המזרח של ארון הספרים המיסוי. עובדת היותה של היצירה סאטירה פוליטית וחברתית אינה שוחקת את מעמדה, אלא איפכא מסתברא: היא מעצימה את איכותה ומעניקה לה נופך מיוחד. סאטירה זו מגשרת בין המציאות ה"אינטלקטואלית", המופשטת, השוררת בספרות האקדמית המיסית, לבין המציאות של הסדר החברתי בכלל ושל השיח המיסוי בפרט, בהקשר הנורמטיבי, הפוליטי והפרקטי.

הסיפור הוא בעל שני מוקדים המשמשים בערבוביה: הראשון בוחן את קיומו של הסדר החברתי באמצעות מוסד המס, והוא חלק טבעי ובלתי נפרד מ"פרקים של ספר המדינה". החלק השני, המשמש פלטפורמה או מעבדה לחלק הראשון, דן בסוגיות מרכזיות המצויות בתוך השיח הפנימי של הזירה המיסית, והכל בפרספקטיבה של "מדיניות מס" (Tax Policy). מאמר זה עוסק במוקד הראשון. המוקד השני עניינו השיח המיסוי ה"טהור" ואדון בו במסגרת נפרדת.

התמה המרכזית של הסיפור "על המסים" עוסקת בסדר החברתי באמצעות מייצגו מוסד המס, ובנס. המס והנס הם שני תחומים שונים המצויים במרחק של ת"ק פרסה זה מרעהו. הראשון, המס, הוא תבוני ובעל נוכחות ארצית ומעשית. מנגד השני, הנס, הוא בעל משמעות מיסטית, שמיימית ולא רציונלית. עגנון בא ללמדנו כי אליבא דגישתו, הבנתו של הסדר החברתי מאתגרת בהיותה מחייבת דיאלוג עם שיח ניסי. עגנון מציב לפנינו פרדיגמה בדבר יחסי המס (הסדר החברתי) והנס, וזו כוללת הלכה למעשה שני חלקים: הראשון גורס כי המיסים הם ניסים, וכי במופע של מוסד המס, של הסדר החברתי, קיים מופע של נס, במובן זה שיקשה להסביר את קיומו של הסדר החברתי הסבר תבוני בשל קשיים אונטולוגיים ומעשיים הנובעים ממעשי ההנהגה, ולתוך חלל זה נכנס מושג ה"נס". עגנון, כפי שנראה בהמשך דברינו, אינו נלהב מחדירתו של הנס לתוך מרחבו של הסדר החברתי ומזהיר מפני השימוש בו לרעה. החלק השני גורס כי הניסים הם מיסים, במובן הזה שחברה שמשתיתה את מוסדותיה על נס מטילה על שכמה מס. לשון אחר: המופע של הנס בסדר החברתי הוא מופע של מס.

סדר היום. ראו למשל Jeff Strand, *Conceptualizing the "Fat Tax": The Role of Food Taxes in Developed Economies*, 78S. CAL. L. REV. 1221 (2005).

31 ראו למשל גליקסברג "א.ב. נ. פקיד השומה", לעיל ה"ש 26 (העוסק בספרו של א.ב. יהושע "חסד ספרדי", שבמרכזו מצוי דיון בתחום המיסוי הבינלאומי).

לפני שאכנס לפני ולפנים לדברים גופם, ברצוני להטריס ולומר שאינני חוקר ספרות, ולכן הדיון בסיפור יהיה בעיקרו בפרספקטיבה של חוקר משפט המתמקדת בסדר החברתי שבמרכזו מוסד המס. שמה ה"כללי" של היצירה, "על המסים", הוא הבטחה, שקוימה במלואה, שתכניה של היצירה יימצאו בסביבה העיונית של העולמות המגוונים והמרכזיים של השיח המיסי במובנו הרחב, על רקע הסדר החברתי. שילוב התובנות המרכזיות של השיח המיסי במחקר הספרותי של יצירה זו יכול לתרום תרומה מהותית לשיח על יצירה זו וכן ליצירה הכוללת של "פרקים של ספר המדינה" ש"על הנסים" הוא פרק ממנו. דרך הילוכו של המאמר הוא כדלקמן: לאחר ראשית הדברים יוצג הסיפור, לגופו וכפרק מ"פרקים של ספר המדינה". לאחר מכן אציג את יחסו של עגנון לסדר החברתי ולמוסד המס. תת-הפרק הבא יבחן את תרבות המס ואת תרבות הנס, כולל הפרדיגמה על שני חלקיה: המס כנס והנס כמס. דיון זה ייעשה גם על רקע גישותיהם של אדם סמית (Adam Smith) והולמס (Holmes). לאחר מכן אבחן את האקטואליות של הסיפור בבחינת "בימים ההם בזמן הזה". לפני שאחתום, באחרית דבר, אציג את הערתי בדבר העודף והגירעון המגדרי שבסיפור.

א. "על המסים": קווי מתאר

1. כללי

יצירתו זו של עגנון נחבאת אל הכלים, יחסית, ולא זכתה לעדנה מחקרית, שלא כמו הפרקים האחרים בספר המדינה. היא שבתה את ליבי בראש ובראשונה בתכניה וכן בתמציתיותה, באסתטיות רבה,³² ובפשטות על אף לשונה המיוחדת, הכוללת את כל "צורותיה של העברית לאורך תולדותיה הארוכות".³³ אלה מייצרים שפע תוכני הכולל מנעד רחב של נושאים שלא היה ניתן להעלות על הדעת שיכולותיו הספרותיות של עגנון יגיעו אליהם, כמו למשל התחום של מדיניות מס (Tax Policy), והכול בלשון "אנושית" ולא עיונית או מקצועית-טכנית. תחום זה מורכב ומשתרע על סוגיות שונות, הזוכות לייצוג משכנע ב"על המסים". ייחודה של יצירה זו משתקף גם באורכה, הקצר יחסית, המאפשר הצגה יעילה ומשכנעת של מרכיביו המהותיים של השיח המיסי, גם אם זו נעשית לעיתים באופן

32 ראוי להביא את דבריו הפיוטיים של משולם טוכנר **פשר עגנון** 198 (התשמ"ח) באשר לאסתטיקה של עגנון ("...[בפיענוח הסוד המופלא ביותר – סוד חנו ומקור יפיו של העולם העגנוני – כמעט שלא הושג דבר. מנין יפעתה הקורנת של היצירה העגנונית, ומה טיבה? לאיזה טוי היא שייכת ומה סוד רקמתה? כיצד שמים ערכי נוי בה, ובמה אומדים יקרת תפארתה? כאן, כנראה, קצרה ידה של הביקורת האנליטית וההשוואתית כאחת. סביב סביב תלך ואל העיקר לא תבוא. הדיון המופשט על היפה ללא צמידות לערכים הנדונים ביצירה – הוא ללא הועיל. וההשוואה ליצירת מופת אחרת [...] מלבד שנתיישה, אינה עשויה לקבוע מעיקרה, ככל השוואה בעלמא, הבחנה של ממש במהותה האסתטית של היצירה. ואם במערכת ביקורתית עשירת רוח ורבת הישגים, העושרת יצירת מופת שופעת נוי כזאת של עגנון, המחקר האסתטי הטוהר כמעט לא הופעל, מן הנמנע שלא להסיק, כי אכן חסר-ישע הוא. לבחינת מהותה של יפעה אסתטית וניסוחה דרושה, כנראה, סגולה מיוחדת – סגולת משורר וסמכותו. רק בכוח הביטוי הפיוטי-המטפורי ניתן להמחיש ואף לחוש מהות של יופי ביצירה מהי").

33 ראו אריאל הירשפלד **לקרוא את ש"י עגנון** 13 (2011).

"כמוסתי". אשר על כן ניתן לומר, ברוח דבריו של Learned Hand,³⁴ כי כל הרוצה לבוא בשערי דיני המסים שומה עליו לקרוא בעיון את "על המסים". יתרה מזו, סיפור זה עוסק בשיח המיסי במובנו הרחב, קרי: בהוויה התשתיתית של מוסד המס כמייצגו הנאמן של הסדר החברתי. לשון אחר: אם אתה חפץ ללמוד על מהותו של הסדר החברתי,³⁵ משטר המס הוא מעבדה מצוינת לכך בהיותו אחת השדרות המרכזיות במרחבו של הסדר החברתי.³⁶

ההיבט הסאטירי של יצירתו של עגנון מתבטא בעיקרו בטיפולו באבות הטיפוס של הסיטואציות הקלאסיות המוכרות לנו היטב מהשיח המיסי הרווח. הן מתוארות תיאור מוגזם והזוי, ובכך הן הופכות לנלעגות, וחולשותיהן "צפות" על פני המציאות. כך, המופע הביקורתי הטמון בהן, בדרך כלל בטקסט הסמוי, הולך ונגלה במלוא הדרו, ובכך ממיר את מעמדו מטקסט סמוי לטקסט גלוי. לשון אחר: על אף ההסוואה הרבה המאפיינת את כתיבתו של עגנון, הרי ההפרזה וההגזמה מאלצים את הטקסט הסמוי לעלות ממעמקיו ולצוף באופן אסתטי ומעורר השתאות על גלי הטקסט, גופו. לא אחטא אם אומר שעוצמתה הסאטירית של היצירה הנדונה, ובמיוחד הנלעגות שבה, היא כה רבה עד שהביקורתיות הרבה הטמונה בה נטועה היטב בטקסט גופו.

סיפורו זה של עגנון הוא אינו יצירה תמימה של סאטירה פוליטית המתמקדת במוסד המס בלבד. סאטירה זו, בדומה לסאטירות רבות, מנהלת דיאלוג עמוק ופילוסופי עם הסדר החברתי ועם הדיון הנצחי על אופיו של האדם.³⁷ האירוניה, כולל זו הטרגית,³⁸ והסאטירה העגנונית הן לבוש ספרותי לדיון ביקורתי בשאלות יסוד העוסקות במהותה של המדינה (הסדר החברתי) בפרספקטיבה של הציוויליזציה המערבית שבמרכזה הדמוקרטיה. הדיון במהותו של הסדר החברתי אינו נעצר בתחום זה, אלא כרוך בדיון בדבר מהותו של האדם, וליתר דיוק מושתת עליו.

אני בדעה כי הסיפור, ובמרכזו משטר המס על מקלות ההליכה, מתרחש במדינת ישראל, מכמה טעמים: ראשית, מועד חיבורו של הסיפור הוא לאחר הקמת מדינת ישראל;³⁹ שנית, עגנון משתמש בסיפור בביטוי "בית שפתותיים" וכוונתו היא לכנסת, שהרי הצעתו הייתה לכנות את הכנסת בשם "בית שפתותיים";⁴⁰ לבסוף, הציבור האשים את עגנון כי ביצירתו

34 ראו לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 2.

35 לחשיבות שעגנון מעניק למוסד המס במכלול הסדר החברתי ראו גם להלן את הטקסט שלאחר ה"ש 74.

36 ראו למשל לעיל ה"ש 30–33.

37 ראו גם להלן בטקסט הסמוך לה"ש 179 ואילך.

38 ראו למשל הירשפלד, לעיל ה"ש 33, בעמ' 45 (הסיפור "גבעת החול") ובעמ' 231 (הסיפור "לאחר הסעודה"). יש שראו בשימוש באירוניה בפרקים של ספר המדינה כמשקף "מצוקה מטפיזית חמורה ועמוקה יותר – הפחד מפני אבדן המקור". ראו רומן כצמן **שחוק בשמים: סמלי צחוק ביצירתו של ש"י עגנון** 146 (2018). השימוש באירוניה בספר המדינה יכול להיות מוסבר גם בזאת שעגנון אינו מציע עמדה שונה, חילופית וקוהרנטית, לזו המוצגת בסיפור, ובמיוחד בביקורתו על הדמוקרטיה (ראו למשל להלן ה"ש 162). לשימוש זה באירוניה ראו אלמוג **משפט וספרות**, לעיל ה"ש 8, בעמ' 163.

39 ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 47.

40 "בית שפתותיים" משמעותו בית שמדברים בו. יהא סביר להניח כי עגנון בחר בכינוי זה משום שהמונח המקביל, Parliament, נגזר מהמילה הצרפתית Parler, שפירושה הוא לדבר. אציין כי בבלוג של מכון גנזים מצוין כי בהכנה לקראת עבודת הכנסת ה-21 "מצאנו פתק בארכיונו של אביגדור המאירי בארכיון

"על המסים" הוא טיפח "רוח ניהיליסטית" שיצרה "פגיעה בלתי צודקת במדינתנו הצעירה".⁴¹ ביקורת חריפה זו מושתתת על ההנחה כי משטר המס שבו עסקינן מצוי במדינת ישראל ולא בגלות, שאם לא כן היה ניתן להדוף ביקורת זו בטענה כי הסיפור מתרחש בגלות ואין בו כדי להביא לרוח ניהיליסטית הפוגעת במדינה הצעירה. יתרה מזו, אם הסיפור מתקיים בגלות אזי יש בו כדי להעצים את מחדליה של הגלות ולהגדיל את חשיבותה של המדינה הצעירה, ובמובן זה הסיפור מחזק את המדינה הצעירה.

2. פרקים של ספר המדינה: הערות מבואיות

החיבור של עגנון הקרוי "פרקים של ספר המדינה" כולל את ה"פתיחה לספר המדינה" ולאחריה ארבעה סיפורים: "החוטפים", "שלום עולמים", "קליפת תפוח הזהב", "על המסים", ולבסוף "פתיחה לקדיש". סדר הופעתם זה בכרך "סמוך ונראה", שיצא לאור בשנת 1950 ושכלל סיפורים שנכתבו שנים רבות לפני כן, אינו תואם את סדר כתיבתם הכרונולוגי: הסיפור הראשון שראה אור הוא "קליפת תפוח הזהב", בשנת 1939. "החוטפים" ו"שלום עולמים" ראו אור ב-1942. "הפתיחה לקדיש" ראתה אור בשנת 1947,⁴² "על המסים" ו"הפתיחה לספר המדינה" ראו אור בשנת 1950.⁴³ מועד הוצאתם לאור של השניים האחרונים לאחר קום המדינה הוא בעל חשיבות רבה לעמדתו של עגנון כלפי המדינה היהודית הצעירה שזה עתה נולדה, ובמיוחד ליצירה "על המסים", שבגינה הואשם עגנון ב"טיפוח רוח ניהיליסטית ובפגיעה בלתי צודקת במדינתנו הצעירה".⁴⁴ רבות נכתב על ספר זה, המשקף במידה רבה את תפיסתו התאולוגית, החברתית והפוליטית של עגנון, הן לגופו והן בהקשר של הכללתו בכרך של "סמוך ונראה",⁴⁵ אולם "על המסים" לא

גזנים – אגודת הסופרים, שבין יתר עיסוקיו המגוונים שימש גם כמסגרת הראשי של פרסומי הכנסת (1948–1958). בפתק מוזכרים כמה שמות שהוצעו למליאת הכנסת: "[...] היה מי שהציע את השם 'מדבר' (מלשון דיבור), ש"י עגנון הציע 'בית שפתותיים' (וכפי שמופיע בסיפוריו, מקום שבו התרפסו שפתותיהם של חברי הכנסת מרוב דיבורים) ואילו אביגדור המאירי הציע בכלל לקרוא לכנסת: 'תל-פיות'. משמע, הרבה פיות מדברים ומעט מעשים". ראו "מליאת הכנסת: 'בית שפתותיים' או 'תל-פיות'" **הבלוג של מכון גזנים – אגודת הסופרים** <https://tinyurl.com/eyx7p8cs>. אוסיף ואציין כי יש שטענו שמבחינה לשונית ולפי ביטויים דומים במקרא אזי: "'בית שפתותיים', אם כן, הוא לא רק מקום דיבורים, אלא גם מקומם של צאן-כבשים, בלשון בוטה – בהמות [...]", ראו מנוחה גלבוע "ספר המדינה – בין הומור לסאטירה" **חקרי עגנון – עיונים ומחקרים ביצירת ש"י עגנון** 256, 253 (הלל ויס והלל ברזל עורכים, 1994).

- 41 שם, בעמ' 259. כן ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 44; דן לאור **חיי עגנון** 43 (1998).
- 42 סיפור זה נכתב בסוף 1947 עם החרפת המאבק בארץ ישראל שגבה מחיר גבוה, הן במאבק בין היישוב היהודי לפורעים הערבים והן במאבק עם המנדט הבריטי – פסקי דין מוות שהוטלו על לוחמי מחתרות של היישוב היהודי (ראו שם, בעמ' 394–395).
- 43 למעדים אלו ראו למשל אפרים א' אורבך "פרקים של 'ספר המדינה' ומקומם בתוך 'סמוך ונראה' ש"י עגנון **מחקרים ותעודות** 195, 197 (גרשון שקד ורפאל וייזר עורכים, 1978).
- 44 ראו לאור **חיי עגנון**, לעיל ה"ש 41, בעמ' 433.
- 45 ראו למשל אורבך, לעיל ה"ש 43; חנן חבר "מטבעי איני מדיני": תיאולוגיה ופוליטיקה ב'פרקים של ספר המדינה' מאת ש"י עגנון" **מכאן – כתב עת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית** יד 168 (2014); מיכאל קרן "תגובתו של עגנון למדינת-הלאום היהודית על פי 'ספר המדינה' עיונים בתקומת

זכה עד כה לעיון מחקרי ומעמיק. אף כי האירוניה מופיעה לכל אורך פרקיו השונים של ספר המדינה, יש לראות בה את הטכניקה הספרותית להבעת ביקורת,⁴⁶ ואין בכך כדי להפחית בכי הוא זה מחשיבותו של ספר זה, על כל פרקיו, כולל "על המסים".

3. תיאור תוכנו של הסיפור בקצירת האומר

היצירה "על המסים" מתארת את קורותיו של משטר המס על מקלות הליכה החל מהורותו, דרך לידתו וכלה בהתפתחותו. הסיפור הוא כתיבה סאטירית במיטבה ולעיתים היא קיצונית ובוטה כלפי המנהיגות הפוליטית, כלפי עובדי המדינה וכלפי הציבור. תחילתו של הסיפור נעוצה בגירעון תקציבי שאינו מאפשר תשלום משכורות לעובדי המדינה, ואלה מאיימים בשביתה לנוכח אי־קבלת משכורתם. המנהיגות הפוליטית מקימה ועדות מומחים רבות הכוללות בין היתר כלכלנים, "סטטיסטיקונים", עורכי דין, סוחרים ו"חרשתנים", ומסקנותיהם תומכות בתשלום המשכורות כדי שהעובדים לא ישבתו, והמדינה תיאלץ לשלם גם את ימי השביתה. ריבוי הוועדות רק החרף את הגירעון בשל חשבון ההוצאות שהוועדות הגישו בגין עבודתן, ושר האוצר התנגד לשלמן. פנייה לציבור לקבלת הצעות נכשלה.

הכאוס בעיצומו, אולם "בת מזל היא המדינה", בעקבות אירוע אקראי ומגוחך שחוזה זקן חברי בית השפתיים, הוא הציע למסות מקלות הליכה, והצעתו זו התקבלה בהתרגשות בקרב חברי בית השפתיים. כצפוי, החל שוב תהליך של הקמת ועדות: ועדה של "סטטיסטיקונים" כדי לדעת כמה מקלות יש במדינה; של כלכלנים כדי לדון בסכום המס שיש להשית על כל מקל; ועדות לצורך קביעת המס שיושת על קביו של חיגר ועל מקלות של מלמדים; ועדה של היסטוריונים, פיזיקאים ובוטאנים שתחקור מתי המקלות הופכים לתנינים ומתי הם מציצים ומוציאים שקדים; ועדת משפטים כדי לקבוע אם "זכאים" המקלות לשלם מס בזמן שהם תנינים או שקדים. מסקנות כל הוועדות הובאו לוועדה עליונה שהציעה אותן לוועדה אחרת, וזו לוועדה נוספת שהעבירה אותן לוועד הפועל. החוק התקבל בהסכמה בקרב בעלי המקלות וחלקם היו גאים בתשלום המס. אולם ברבות הימים הפטריוטיזם התפוגג, המקלות נעלמו, והציבור החל להשתמש במטריות כדי להימנע מהמס. תכנון המס אתגר את הממשלה, והיא קבעה כי כל אדם יהלך במקל, גם אם אינו נצרך לו. הביקוש גדל והמחירים האמירו. ועדה שהוקמה קצבה את מחיר המקל, אולם השוק השחור פרח.

הציבור החל להתמרמר נגד המס שהוא שווה לכל נפש, ומרד מיסים ניצב בפתח. המדינה הגיבה במסע תקשורתי נרחב שתמך במס וייבאה חומר גלם עצי לצורך הגדלת מלאי המקלות על אף המחסור בחוטבי עצים. הקשיים ביישום משטר המס החדש הוביל

⁴⁶ ישראל 445–446 (1995); דוד מ' פויכטוונגר "על תיאולוגיה, פוליטיקה ואי־ציות ב'שלום עולמים' לש"י עגנון" *מחקרי ירושלים במחשבת ישראל* כה 237 (2017).

⁴⁶ ראו קרן, לעיל ה"ש 45, בעמ' 448 (ובמיוחד "[...] וכששב [עגנון] מן הטקס בשטוקהולם שבו הוענק לו הפרס [פרס נובל] שיבח, במסיבה שנערכה בבית שר החוץ אבא אבן, כל שגריר ועסקן שטיפל בו בדרך באריכות רבה, כאשר הוא מציג עצמו במפורש בקונטקסט זה כ'בעל ספר המדינה', קרי, כמשתתף בחגיגה ומתבונן בה באורח מבודח באותו הזמן ממש").

למשבר חדש בשל הדחייה בתשלום המשכורות, שהוסר לאחר הקמת ועדה, בהסדר עם ראש הפקידים, שהסכים לבטל את השביתה תמורת הבטחה לתשלום המשכורות וגם תמורת הסכמתו להעביר את אוספו האישי של מספריים לנטילת ציפורניים לרשות המדינה. ועדות נוספות עבדו על נושאים שונים הקשורים בכך, כמו השגת הלוואות מבנקים מחו"ל למימון רכישת העצים. העצים הונחו במגרשים ונשמרו על ידי שומרים שלא שבו לביתם, ושימשו לחימום גופם ומזונם של השומרים. מהעצים שנשרפו נותר אפר שסימא את העוברים ושבים, אשר התכנסו במגרשים לבילויים חברתיים ומשפחתיים. לבסוף הוחלט, בעקבות המלצת ועדה, לפנות את האפר לחו"ל באמצעות גמלים, חמורים, פרדות, עגלות, קרונות, סוסים וכלי רכב עד לשפת הים, ומשם בסירות לים הפתוח, והשלכתו של האפר שם. על אף כל הקשיים המס לבסוף נגבה וממנו שולם שכר הפקידים, כולל אלה הגובים את המס החדש. עגנון מסיים את סיפורו בכך שלכאורה היה ניתן לסיים כאן את סיפורה של המדינה, אולם עדיין ניצבים אתגרים חדשים בפניה שמבקשים את תיקונם, ומוטל על בעל ספר המדינה לכתוב עליהם.

ב. על הסדר החברתי והמסים

1. האתגר בהבנת הסדר החברתי: קשיים אונטולוגיים ואיכותה של ההנהגה

התמה המרכזית של הסיפור, העוסקת בזיקה שבין המיסים לבין הניסים, מתקיימת על רקע רחב יותר: עגנון מתקשה מאוד להבין את סוד קיומו של הסדר החברתי. עגנון חפץ להבין את מהותה של המדינה (הסדר החברתי), אולם הוא מודה כי נכשל במשימתו היומנית. כישלונו זה אינו נובע רק מהקושי של המבע הספרותי להציג את המדינה, אלא גם משני קשיים מרכזיים: הראשון הוא הקושי האונטולוגי בהבנת מהותה של המדינה – "החמקמקות האונטולוגית של המדינה".⁴⁷ מי זו המדינה? המתח העיקרי הניצב כאן הוא בין יחיד לבין החברה בהקשר של הדיון הקלאסי בשאלה אם החברה היא סך כל יחידה או שמא יותר מזה. אליו מתווסף המתח שבין הרוחני/המופשט לבין הגשמי. מטבע הדברים הקשיים האונטולוגיים מתקיימים גם כשמדובר במוסד המס, אם כי בעוצמות נמוכות יותר, שהרי יקשה להבין למשל כיצד תשלומי כסף למדינה, על פי משטרי מס שונים, עשויים להשיג יעדים כלכליים וחברתיים, ובמיוחד כאשר מעמדו של מוסד המס הוא בשפל המדרגה.⁴⁸ הקושי השני נושא אופי פונקציונלי-פרקטי: מהו סוד קיומה של המדינה לנוכח איכותה הירודה של ההנהגה הפוליטית.

עגנון מציב את קשייו האונטולוגיים בפסקה הראשונה של הספר "פרקים של ספר המדינה" ב"פתיחה לספר המדינה":⁴⁹

מיום שעמדתי על דעתי ביקשתי לכתוב בספר את מעשי המדינה. אבל כאימת שקרבתי את המלאכה נרתעתי לאחוריי. שהרי המדינה אינה כשאר כל

47 ראו חבר, לעיל ה"ש 45; כצמן, לעיל ה"ש 38, בעמ' 145.

48 ראו גם להלן בטקסט הסמוך לה"ש 84 ואילך.

49 שמואל יוסף עגנון "פתיחה לספר המדינה" סמוך ונראה 209 (1998).

דבר שיש בו רוח חיים, שמחיה את הסופר ומאיר עיניו לראות ולכתוב אם לשבט אם לחסד. אף היא אינה קיבוץ סתם של בני אדם או אגודת אחים או חבורות חבורות שנזדמנו למקום אחד, שאם הסופר הוא בעל מוח כולל אותם בקולמוסו. אלא המדינה היא מושג רוחני שהפך לגשמיות, וחוזר ועושה את עצמו רוחני. ואם אתה בא לדון בו כדבר רוחני עושה הוא עצמו גשמי. ואם אתה בא לדון בו כדבר גשמי עושה הוא את עצמו רוחני, אתה דן בו כדבר גשמי חוזר ונעשה רוחני [...] ויותר הסופר לכלול את כל המדינה כאחת ורוצה להסתפק בפרצוף אחד שתפס משלל פרצופיה של המדינה, אותו הפרצוף מה עושה, משנה והולך כלאחר עין ומגלה פנים אחרות, פנים הרבה בלא שיעור ובלא סוף, וכל פנים יש בהן פנימי וחיצוני, ואין אדם יכול לומר מה עיקר ומה עיקר שבעיקר.

עגנון, המתמודד עם תשוקתו הגדולה לכתוב על המדינה מחד ועם קשייו במימוש תשוקתו זו מאידך, בוחר, מחוסר ברירה, לכתוב על מנהיגי המדינה מתוך התפיסה כי קיימת התאמה גדולה בין המדינה לבין מנהיגיה:

אין לפני המספר, שהכתיבה על המדינה בוערת בעצמותיו, דרך אחרת אלא לכתוב מעשיהם של מנהיגי המדינה.⁵⁰

נמצינו למדים כי הקשיים האונטולוגיים גורמים לעגנון לבצע מעבר מהדיון במדינה גופא לדיון במנהיגיה.⁵¹ אולם לדעתי בכך לא סגי. עגנון יצר כאן מהלך שנועד "להצדיק" את עיסוקו הביקורתי במעשי המנהיגות הזאת, הנמצא במרכז עיונו. סיפוריו על אודות המדינה יתמקדו אפוא במנהיגיה. העשייה ההנהגתית הירודה מציבה בפני עגנון אתגר מהותי בהתמודדותו עם הבנת הסדר החברתי והוא בעל שני פנים: הראשון, הרמה המושגית-דוקטרינרית: אם מעשי המנהיגות הם מעין פרוקסי למדינה, אזי הביקורת על המנהיגות כמוה כביקורת על המדינה; שנית, ברמה הפונקציונלית-פרקטית: כיצד הסדר החברתי מתקיים אם אלה הם פניה של המנהיגות? שיח זה משתרע גם על מוסד המס

50 שם, בעמ' 210. עגנון עוסק במנהיגי המדינה גם בשל תובנתו הפוליטית בדבר השפעתם המכרעת של מעשי היחידים על פעילותו של הסדר החברתי (ראו למשל אורבך, לעיל ה"ש 43, בעמ' 197). יש הגורסים כי עגנון בחר להתמקד במנהיגי המדינה ולא במדינה משיקולים אסטרטגיים-ציוניים: "את 'ספר המדינה' לא אשלים, אינני רוצה לבקר את המדינה. יש לנו א מדינה ל'ה, כה רבים אויביה, וצריך לשמור עליה" (על פי דוד כנעני ש"י עגנון בעל-פה 82 (1971), מובא אצל קרן, לעיל ה"ש 45, בעמ' 446, 449). לשון אחר: עגנון גילה אפוא מידה מסוימת של אמביוולנטיות ואיפוק כלפי הביקורת על המדינה, מתוך תפיסה ציונית, אולם לא היה בכך כדי לשים מחסום לביקורת הרבה את המדינה, דווקא מתוך אחריות להמשך קיומה. ראו גם את דבריו של חנן חבר בכוח האל: תיאולוגיה ופוליטיקה בספרות העברית המודרנית 112 (2013) ("בבחירתו בסאטירה ככלי ביטוי ספרותי אין עגנון מוציא עצמו מתחומי הקנון של התרבות העברית הציונית. הוא אינו מציע חלופה אנטי-ציונית אלא מבקר את הציונות מתוכה, ונותר אחד מעמודי התווך של הספרות העברית המודרנית").

51 ואולי גם משיקולים ציוניים-אסטרטגיים, ראו הערת השוליים הקודמת. לדעתי, ההסבר האסטרטגי-ציוני אינו משכנע דיו משום שחומרת הפגיעה במדינה הצעירה באמצעות הביקורת על המנהיגות אינה נופלת מחומרת הביקורת על המדינה ישירות, ובמובנים מסוימים אף עולה עליה.

המתמודד עם אתגרים דומים. לשון אחר: המעבר לדיון בהנהגת המדינה ולא במדינה גופא ממיר קשיים אונטולוגיים בקשיים מסוג אחר.

שאיפתו של עגנון להציג לפני הקורא את עמדתו בדבר מהותה החמקנית של המדינה מתבטאת בשם שהעניק לקובץ הסיפורים, שעליו נמנה גם הסיפור שלפנינו, והוא: "פרקים של ספר המדינה". שם זה "הוא אלוזיה ל'רפובליקה' ('הפוליטאה') של אפלטון".⁵² ספרו זה של אפלטון הוא Benchmark פילוסופי-פוליטי ל"פרקים של ספר המדינה", בשינויים אחדים: ראשית, אפלטון מציג את עמדתו כלפי המדינה, ואילו עגנון אינו מציג את עמדתו בסוגיה זו, או ליתר דיוק עגנון מציג את עמדתו בדבר "אי-עמדתו" כלפי המדינה בשל מופעה החמקמק; שנית, עגנון אינו מאמץ את התפיסה הדיאלקטית בדמות השיחה בין סוקרטס לבין רעיו אלא הוא נוקט פרוזה, כאשר האירוניה או הסאטירה מהווה את הפלטפורמה לתפישותיו הביקורתיות על המדינה. יתרה מזו, עגנון אינו משתמש בדיאלקטיקה אף שבעמדתו קיים פוטנציאל רב לכך, בין היתר בדמות המתח הרוחני-גשמי או במתח של החברה-יחיד. לבסוף, בניגוד לסמכותיות המוסרית המיוחסת למחבר האפלטוני, אזי עגנון מצייר עצמו, כמחבר ספר המדינה, כמחבר חסר סמכות, נטול כריזמה ובעל אפרוריות רבה, וללא יכולות פילוסופיות ומדיניות אף שהכתיבה האירונית מוכיחה הפוך ומגדילה את שיעור קומתו בהקשרים אלה.⁵³ עגנון מצהיר, קבל עם ועולם, כי אינו פילוסוף: "ועדיין משכתי ידי מלכתוב את מעשה המדינה, כל שכן שידע אני שאין בידי להוציא הדברים מדי פשוטם ולהעמידם על בסיסה של הפילוסופיה, שאני כפי שידעתם אני כותב אלא מה שעניי רואות [...]"⁵⁴. "צניעותו" של עגנון אינה מסתפקת בשלילת יכולתו האישית הפילוסופית אלא הוא משליך את דימויו העצמי גם על כותבים אחרים ומבקרים בחריפות באומרו שדבריהם מאופיינים בהיעדר כנות, בחנופה מהדהדת ובחוסר קיימות פילוסופית: "אדרבא כשהבטתי באותם הספרים ראיתי שמרוב השבחים אין אדם יכול לעמוד על העיקר, והם נמקים והולכים תוך כדי ראייה, כאותם הפסילים של שלג שעושים ליום גנוסיה שלהם, שכיוון שהחמה מציצה עליהם הם נמסים".⁵⁵ נטישת הזירה הפילוסופית מאפשרת לעגנון לבחון את המדינה מתוך תפיסה ביקורתית של מעשי מנהיגיה, המנוסחת בשפה שאינה פילוסופית אלא בשפה נגישה, אנושית ופרקטית, ומכאן כוחה.

מלבד הקשיים האונטולוגיים האמורים עגנון מתקשה גם להבין כיצד פועל הסדר החברתי לנוכח ביקורתו על ההנהגה הנושאת באחריות לקיומו ועל הציבור הרחב. עגנון מבקר את המנהיגות, המאופיינת ברמה מוסרית ירודה, בבחינת "יצר לב האדם רע

52 ריאיון אישי של עוזרת המחקר מיכל זכריה עם אריאל הירשפלד.

53 ראו גם לעיל ה"ש 46.

54 ראו עגנון "פתיחה לספר המדינה", לעיל ה"ש 49, בעמ' 209.

55 שם, בעמ' 209–210. עגנון מבטא את עמדתו בדבר זיקתה של המציאות והבנתה לשיח הפילוסופי באמצעות תיאורו האירוני את המנהיגות הפוליטית המשתמשת בדיוניה ב"הגיגים פילוסופיים" לצורך הבנת המציאות (שם, בעמ' 235): "ראש הפקידים שהיה אדם מעשי הסכים לעכב את השביתה, אלא כאותם שעלו לגדולה בכח מעשיהם אוהב היה לשבץ את שיחתו בפתגמי הפילוסופים, וכך אמר, כבר כתוב בספר משלי שלמה, טוב יונה צלויה לסעודת מחר מבית מלא פגרי עורבים, רצה לומר טוב הבטחת שר משביתות וסכסוכים".

מנעוריו",⁵⁶ ותבונתו של האדם זוכה להערכה נמוכה של עגנון. ב"על המסים", בדומה לסיפוריו האחרים בפרקים של ספר המדינה, עגנון מתאר את הכסילות, את חוסר האחריות,⁵⁷ את האנוכיות⁵⁸ ואת הרוע של המנהיגות. יש לשוב ולהדגיש,⁵⁹ כי הרוע של

56 בראשית ח 21.

57 חוסר אחריותה הציבורית של ההנהגה משתקף ביצירה נחרצות בדמותו של הגזבר, שהמשבר התקציבי מונח לפתחו בתפקידו הציבורי כגזבר (שר אוצר): "גזבר הראש [...] מלבד שהוא גזברה של קופת המדינה טרוד הוא בחקר בדיחותיה של המדינה...הגזבר אספן של בדיחות היה וידע שאין אדם שאינו יודע לספר בדיחה, ואם אינו יודע לספר בדיחה הרי זה עצמו מבדח. שמח לקראת חברי הוועדה, כאילו היו מביאים עמהם שלל של בדיחות. ואף הוא סיפר להם כמה הלצות והסביר להם, איזו היא הלצה שיש לה בית אב ואיזו היא ממזרת או שתוקית או אסופית. מבדיחה לבדיחה הגיע לדרכי הבדיחה. בת חורין היא הבדיחה ומושלט בכל. ואם יש אדם שקרא מימיו תנ"ך מוצא אותה אפילו שם. הרי כשהנביא מתאר את מפלת מחנה אשור מה הוא אומר, וישכימו בבוקר והנה כולם פגרים מתים, כלומר פגרים שהשכימו ראו שהם מתים. כך ישב לו הגזבר עם חברי הוועדה מתוך פנים מסבירות ומתוך פנים שוחקות, ולא הניח שום אדם מגדולי המדינה שלא סיפר עליו מאותן הבדיחות שבני המדינה מבדחים דעתם בהן. וכך אמר, יש לשער שהן הן עתידות להנציח את זכרם של חברינו יותר משיעשו זאת מעשיהם, אף על פי שמעשיהם הם בדיחה ארוכה [...]". (ראו עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 149). בניגוד לחוסר אחריותו של הגזבר, שבשעת משבר תקציבי כה עמוק התעמק בתופעת הבדיחה, ובכך הפך עצמו לבדיחה, חברי הוועדה גילו אחריות וביקשו לעבור מהאירוע המביש של סיפור הבדיחות אל דיון מהותי. בהקשר זה אציין כי מעבר זה לדיון המהותי של המשבר גרם לאיבוד עשתונות מוחלט של הגזבר לנוכח חוסר יכולתו לפתור את המשבר. לאחר שחזר לעשתונותיו הוא הפנה את החברים למסלול הניסי: פתיחת אוצר המדינה במפתח של כסף (ראו גם להלן בטקסט הסמוך לה"ש 153 ואילך). לשון אחר: תנועת הגזבר היא ממחזות של חוסר אחריות וחוסר יכולת לעבר מחזות של נס. תנועה זו, לגופה, היא בבחינת חוסר אחריות. אדגיש כי חוסר אחריותה של ההנהגה משתקף גם לאורך הפרקים האחרים ב"פרקים של ספר המדינה". למשל, בסיפור "קליפת תפוח הזהב", שבו מציאת קליפת התפוח ברחוב יוצרת כאוס ציבורי נרחב. ההנהגה אינה דואגת לסילוקה ומי שנחלץ לעזרת הציבור ומסלק לבסוף את הקליפה ומניחה בפח הוא בעל ספר המדינה. נוסף על זה אוסיף כי אף שמנהיגי המדינה אינם פונים לחלופה ההיסטורית (ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 167 ואילך) בעניין בחירת משטר המס בהיותם חסרי תודעה היסטורית, הרי שהם מגלים מודעות היסטורית רבה בדבר אופן הנצחת פעילותם הציבורית.

58 אנוכיותה של ההנהגה באה לידי ביטוי גם בתשוקתם העזה להנצחה אישית, במחיר של חוסר אחריות חברתית, כמפורט בדברי הגזבר בהערה הקודמת. ההנהגה הפוליטית הצליחה להדביק בתשוקתה העזה לנצחיות גם את הציבור הרחב המאזין לנאומו חבירה: "ודרך ישיבתם היו מסתכלים בתמונות של כתלי בית הועד. ואף הם ראו את עצמם כאילו דמות איקונין שלהם כבר מבהיקה משם, וכבר טעמו לזירה נצחיות" (ראו שמואל יוסף עגנון "החוטפים" סמוך ונראה 212 (1998)). הנאומים הפכו אפוא לזירה ריטואלית של מימוש התשוקה לנצחיות מצד שני הצדדים: הנאומים והמאזינים. מובן שעגנון אינו מבין נצחיות זו ושוב בשל עמדתו האונטולוגית "מועטים הם האנשים שאין מתאווים לנצחיות, כל שכן תופסי השלטון ונוהגי שררה, מפני שהכרתם האידיאלית מעורבת בהרגשתם הפיסית, ואין הרגשתם הפיסית מספקת את הכרתם האידיאלית. ומאחר שהם דומים מעט או הרבה לאותם שכבר זכו לנצחיות, יש להם מקום להאמין מבחינה הגיונית שאף הם ראויים לנצחיות. אלא שהמושג הזה כלומר נצחיות אינו מושג ממושגי הגוף, גלל כן אין אדם נותן לבו לידע עד היכן נצחיות זו מגעת ומתי היא נפסקת, אם עם פסיקת הדופק או עם סתימת הגולל" (שם). כן ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 115. אציין כי העיסוק בנצחיות משתלב היטב בשיח הניסי, כמרכיב משלים, המחזק את המאפיין המטאפיזי של העיסוק בסדר החברתי. לצד אנוכיות זו המנהיגות מאופיינת גם בתאוות ממון "אוצרי מזונות אחד גלויי ראש ואחד כסויי ראש הואיל וכל ימיהם עסוקים הם בענין אחד, זה ממון, לימדו את עצמם לוותר על כל דבר שאינו של ממון, שהממון מפשט את הדעות ומקרב את הלבבות, כשטר של כסף שאתה פושטו וכפרוטה שמצטרפת לפרוטה" (ראו שמואל יוסף עגנון "שלום עולמים" סמוך ונראה 220 (1998)).

המנהיגות משתקף בראש ובראשונה בגורם העומד במרכז הסיפור והוא הטלת מס על מקלות ההליכה – פעולה שלטונית חסרת כל רגישות אנושית, שהרי מקלות ההליכה משמשים את בעלי המוגבלויות ואת המבוגרים,⁶⁰ הנמנים בדרך כלל עם השכבות החלשות. לא זו אף זו, הנימוק לאימוצו של בסיס מס בדמותם של מקלות הליכה מושתת על משטרי מיסוי שאינם צודקים ואינם הגונים, כמו מס על בעלי שיניים תותבות ובעלי משקפיים. לשון אחר: שיקולי צדק חלוקתי מחייבים חלוקה מחדש של עוולות חברתיות, או ליתר דיוק, חלוקה מחדש של אי-הצדק.⁶¹ המאמצים הרבים שהשקיעה המנהיגות כדי להביא לתפקודו של משטר מס ירוד מסוג זה משקפים במידה רבה את עיוורונה של המנהיגות למאפיין הלא מוסרי של מס זה ולחוסר יעילותו ואת איכותה הגרועה. לא למותר לציין כי הקושי לשרטט קו דק המבחין, אם מבחין, בין התנהגויות של טיפשות, חוסר אחריות אישית וחברתית ואנוכיות, לבין רוע פירושו הלכה למעשה כי חלק לא מבוטל מהתנהגויות אלה הוא ביטוי לרוע אנושי.⁶² בהקשר זה ראוי לזכור את אמירתו הקשה של עגנון ב"תמול שלשום" כי "הרבה יצטרך ההיסטוריון לייגע עצמו עד שימצא היכן מסתיימים מעשי בני אדם והיכן מתחילים מעשיהם של כלבים".⁶³ עגנון מתבונן אפוא בפסימיות רבה על האדם, על יכולותיו וכוונותיו. ביקורתו זו של עגנון מתעצמת ככל שהדברים נוגעים לפעילות האנושית בהקשר החברתי-פוליטי ובמיוחד בהקשר המנהיגותי. על רקע עמדותיו אלה של עגנון, כפי שנראה בהמשך, הוא מחדיר לשיח על הסדר החברתי את הפרדיגמה הניסית.⁶⁴ ראוי להבהיר כי אף שעיקר ביקורתו של עגנון היא נגד המנהיגות, הרי היא אינה עוצרת שם אלא גולשת ומתייחסת לכל הציבור. הביקורת על הציבור מקבלת ביטוי בולט יותר

59 ראו גם להלן בטקסט הסמוך לה"ש 146.

60 ראו למשל "פה אמר יהנה צבאות עד ישובו זקנים וזקנות ברחבות ירושלים ואיש משענתו יבדו מרב ימים; ורחבות העיר ימלאו ילדים וילדות משחקים ברחבתיה" (זכריה ח 4–5). לביקורתו של עגנון שלפיה המנהיגות הפוליטית עשויה לכלול בסדר החברתי כשלים מוסריים שיש בהם לפגוע בנבואתו האופטימית והמנחמת של זכריה, הנושאת אופי גאולי המתאים לתפיסה ציונית גאולתית, ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 94. כן ראו עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 234 [...] על יד על יד התחילו המקלות מתמעטים והולכים עד שנעלמו. וחיגרים ופסחים וזקנים מה עשו, והרי אינם יכולים להלך בלא משענת, נטלו להם סוככים שסוככים מפני הגשמים והיו סומכים עליהם ופוטרים עצמם ממש מקל". ראו גם להלן בטקסט הסמוך לה"ש 148.

61 ראו עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 233.

62 התנהגויות אלה כוללות גם את הביורוקרטיה שלמנהיגות יש חלק גדול בקיומה וביכולותיה. ראו גם להלן בטקסט שלאחר ה"ש 102.

63 ראו שמואל יוסף עגנון **תמול שלשום** 471 (1945). הנרטיב ה"כלבי" של עגנון מושתת על תפיסה "רציפה" של האדם והכלב, כאשר לא ברור מי זוכה להערכה גדולה יותר. ניתן למצוא בספרות השוואת מלאות, חסרות רציפות, בין האדם לכלב שאינן מחמיאות לאדם. ראו למשל את משפט הפתיחה החריף אצל מתיאס אנאר **רחוב הגנבים** 7 (משה רון מתרגם, 2019) ("בני האדם הם כלבים, מתחככים זה בזה בעליבות, מתפלשים בזוהמה בלי יכולת להיחלץ, מלקקים את עורם ואיבר מינס כל היום, שרועים באבק, ומוכנים לכול בשביל כל חתיכת בשר או עצם רקובה שמועילים לזרוק להם, וגם אני כמוהם, אני יצור אנושי, כלומר זבל מסואב עבד לדחפיו, כלב, שנושך כשהוא מפחד ורוצה שילטפו אותו").

64 ראו להלן בחלק ג של מאמר זה.

בפרקיו האחרים של ספר המדינה.⁶⁵ עגנון גורס כי קיים מתאם בין המנהיגות לבין הציבור במובן זה שלא ייתכן דיסוננס, ברמה המוסרית וברמה התבונית, בין המנהיגות הפוליטית לבין הציבור, כקביעה התנאית: "פני הדור כפני הכלב",⁶⁶ ולפיה, על פי הפרשנות הקלאסית, במקום המנהיגות המובילה, המציעה את קהל מונהגיה במבט זקוף ובטוח קדימה, ניצבת מנהיגות מובלת, שהציבור הוא שמובילה. מנהיגות מובלת זו צועדת במבט לאחר לוודא שמעשיה רצויים בקרב הציבור, בדומה לכלב.⁶⁷

זאת ועוד, לאורך כל הסיפור עגנון מתאר התנהגות סבילה לחלוטין של הציבור בקבלו בשוויון נפש את מהלכיה התמוהים של המנהיגות הפוליטית לאורך השלבים של משטר המס החדש, הלא צודק והלא יעיל בעליל, ובמיוחד כאשר תוצאותיה של אכיפת משטר המס הופכות להזויות: הקמת מגרשי העצים, הבילוי החברתי בהם, שרפת העצים לצורך חימום של השוהים במגרשים ושל מזונם של השומרים ופניו האפר ללב ים במבצע לוגיסטי מורכב. למעט אירוע אחד שבו הציבור התנגד מהותית למשטר המס עקב פגיעה בצדק: דין מקל דק כדן מקל עבה, ודין מקל קצר (נמוכי הקומה) כדין מקל ארוך (גבוהי הקומה),⁶⁸ שהן אגב, בהקשר שלפנינו, ברמת סדר שני של פגיעה בצדק.⁶⁹ אדגיש כי הציבור לא רק שלא מיחה במנהיגיו אלא גם היה לו חלק אקטיבי באיוולת המיסית – החלוקתית והיעילותית, באמצעות בילויי הזוגיים, המשפחתיים והשכונתיים במגרשי העצים: "הרווקים באות אצלם הבחורות והנשואים באים אצלם נשיהם ובניהם ובנותיהם. שכנים משוכים אחר שכנים. התחילו שכניהם ושכני שכניהם נמשכים ובאים. בינם לבינם נשרפו העצים ולא נשתייר מהם אלא אפר".⁷⁰ הציבור שהיה סומא לחלוטין בנוגע לעיוותי המס החל לפקוח את עיניו התבוניות ולהתנגד למציאות ההזויה שנוצרה רק כאשר עוברים ושבים התלוננו כי האפר "מסמא את עיניהם" בעת שהרוחות נושבות. ללמדך על מוגבלותו של

65 עמדה זו מצויה לכל אורכו של הסיפור "קליפת תפוח הזהב". כן ראו למשל ב"שלום עולמים", לעיל ה"ש 58, בעמ' 217 ("אבל בני המדינה, מחולקים לשתי כתות, לכסויי ראש ולגלויי ראש, וכל שכת אחת מבקשת שנייה מעכבת, ואף הכיתות עצמן מחולקות ביניהן ושונאות אלו את אלו, אולי יותר מששונא האויב את כסויי הראש ופרועי הראש כאחד"). כן ראו שם, בעמ' 218; עגנון "החוטפים", לעיל ה"ש 58, בעמ' 211, 216; עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 228–229. ראו גם להלן הטקסט שלאחר ה"ש 67.

66 משנה, סוטה ט, טו. כן ראו למשל לעיל ה"ש 58 (על התשוקה לנצחיות המאפיינת הן את המנהיגות והן את הציבור הרחב).

67 אציין כי הקביעה הדרמטית "פני הדור כפני הכלב" ניצבת באחד מרגעי השיא של "תמול שלשום" כאשר הרב הדרשן, ר' גרונם יקום פורקן, זועק בדרשתו "[...] ועכשיו מורי ורבותי, מה נאמר ומה נדבר שאנו רואים את פני הדור כפני הכלב. ולא ככלב סתם אלא ככלב שוטה, ולא עוד שהם גרועים מכלב שוטה, שהרי הם סבורים על עצמם שהם חכמים גדולים פילוסופים בעלי הגיון ורוצים לפרוס מצודתם על כל ישראל, כל שכן על תינוקות שלא חטאו ועושים להם שקאל"ס להעבירם על דתם רחמנא ליצלן. ואילו הכלב השוטה, מורי ורבותי, טוב מהם, שהרי הוא מכריז על עצמו שהוא שוטה [...] הוא שאני אומר פני הדור כפני הכלב. ולא ככלב סתם, אלא ככלב משוגע" (ראו **תמול שלשום**, לעיל ה"ש 63, בעמ' 586–587. ראו גם את קביעתו של עגנון, בהקשר של האדם והכלב, לעיל בטקסט הסמוך ה"ש 63).

68 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 237.

69 הפגיעה המהותית בצדק, מסדר ראשון, היא למעשה אימוצו של משטר מס הגולגולת. הסוגיות שצוינו בנוגע ל"ממדי" המקל הן סוגיות פנימיות בתוך משטר מס זה.

70 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 236.

הציבור שאינו רואה את מצעד האיוולת של משטר המס החדש והוא נזעק נגדו רק כאשר הוא חווה פגיעה פיזית בראיתו. רק פגיעה ביכולת הראייה הפיזית מגדילה את יכולת הראייה התבונית. אולם הגדלה זו אינה מעלה ארוכה לעיוות משום שגם בזעקתו זו הציבור אינו מתקומם נגד משטר המס המגוחך אלא רק נגד קיומו של האפר.

ביקורתו של עגנון על היעדרה של תגובה ציבורית ראויה ב"על המסים" מתחדדת לנוכח הביקורת הציבורית העולה ב"קליפת תפוח זהב", על שירותי העירייה הירודים בגלל הימצאותה של קליפה במרחב הציבורי: "אבל העירייה שאינה מפנה את הקליפה היא ראויה לנזיפה. מיסים היא גובה, ומה נותנת לנו, קליפי פירות היא נותנת. וכי כל תפקידה של מדינה לגבות מיסים ולא לעשות כלום".⁷¹ ביקורת ציבורית זו מתעצמת ועולה עד כדי דרישה תקיפה למרד מיסים: "שמע מי ששמע ואמר, חייכם אם יבוא הגובה אנעול ביתי בפניו. וכי לא מוטב שבמעות של מיסים נבטיח את עצמנו באחריות, שלא יארע אותנו מה שאירע לאותו זקן שפגעה בו הקליפה והחליק ונפל".⁷² לנוכח קריאה זו למרד מיסים ביקורתו של עגנון על העמדה הכנועה והצייתנית של הציבור למשטר המס על מקלות ההליכה מקבלת משנה חשיבות. עגנון מציב לפנינו מראה ביקורתית שממנה משתקפת מציאות לא הגיונית וחסרת קוהרנטיות, שלפיה מעורבותו וביקורתו של הציבור על הכנסותיה של הממשלה (מיסים) זניחה יחסית להיקף המעורבות והביקורת של הציבור על הוצאותיה של הממשלה. ראוי להתעכב קמעא על השוואה בין התפיסה הנשקפת מיצירתו של עגנון לתפיסתו של הפילוסוף תומס הובס (Thomas Hobbes). הגותו הפילוסופית והפוליטית של הובס מגוונת ביותר, וברצוני להתמקד בתובנה אחת: הובס קובע ביצירתו הקאנונית LEVIATHAN (1651) כי האדם במצבו הטבעי, קרי: האדם בהיעדר המסגרת המדינית, הוא יצור שלילי והוא עלול להמיט אסון כבד על סביבתו.⁷³ לפיכך יש צורך שבני האדם יתאחדו ויכרתו ביניהם אמנה חברתית שאינה נגזרת מתפיסה דתית אלא מושתתת על הסכמה חברתית כדי לאפשר את קיומו של סדר חברתי בין בני האדם. לדעת הובס יש בסדר המדיני, בדמותו של ריבון חזק ואולי אף עריץ, כדי לשרש את היסודות השליליים שבהתנהגות האנושית ולמנוע מהאדם את מימוש הרוע הטמון בו. הובס העניק אפוא חשיבות חיובית רבה לסדר החברתי. עגנון יוצא מנקודת מוצא דומה לזו של הובס בדבר אופיו השלילי של האדם, אולם בניגוד לתפיסה ההובסיאנית, עגנון מטיל ספק בקיומו של הסדר החברתי כגורם שיש בכוחו לנטרל את אופיו השלילי של האדם, משום שבסופו של דבר הסדר החברתי הוא אנושי. סדר זה מעוצב ומתוחזק בידי אנשים ונועד לאנשים. לשון אחר: גם אם תהא הסכמה אנושית לאמנה ביניהם, זו עלולה להיכשל בשל איכותם המוסרית והתבונית הירודה של בני האדם. עמדה זו מונעת מעגנון להישיר מבט אופטימי, בדומה למבטו של הובס, אל הסדר החברתי. ראוי לציין כי תפיסתו הפילוסופית-פוליטית של הובס יוצרת עלות גבוהה משום שקיומו של ריבון חזק עשוי להשתקף בפגיעה מהותית של הסדר החברתי בזכויות האדם. בעמדתו

71 ראו שמואל יוסף עגנון "קליפת תפוח הזהב" סמוך ונראה 224 (1998).

72 שם.

73 השם המלא של ספרו הוא THOMAS HOBBES, LEVIATHAN OR THE MATTER, FORME AND POWER .OF A COMMON-WEALTH ECCLESIASTICALL AND CIVIL (1651).

השונה, עגנון אינו מתמקד בביקורתו על פגיעותיו של הסדר החברתי בזכויות האדם, אלא בסכנות הטמונות בתכניו הלא תבוניים של הסדר החברתי.

2. מרכזיותו של מוסד המס בסדר החברתי וערכו המייצג

כפי שציינתי לעיל,⁷⁴ יצירתו זו של עגנון אינה מצומצמת למוסד המס אלא גבולותיה רחבים יותר והיא עוסקת בראש ובראשונה במהותו של הסדר החברתי. הסדר החברתי מיוצג כאן נאמנה באמצעות מוסד המס. ייצוגיות זו נגזרת מהדיאלקטיקה המאפיינת את מוסד המס במסגרת הסדר החברתי: מוסד המס הוא במידה רבה הביטוי הבולט ביותר של כפיית הרצון הציבורי, המדינתי, על האינדיווידואל מצד אחד,⁷⁵ ושל התובנה שמוסד המס הוא ה"יכין ובוועז" של הסדר החברתי, ובלעדי גביית המס לא תיתכן ציוויליזציה, מן הצד האחר.⁷⁶ קיומם הדיאלקטי של שני ההיבטים הללו מציף מתחים בסיסיים בסדר החברתי המקבילים ביטוי בסיפור.

הקדשת פרק אחד מתוך ארבעת הפרקים של "פרקים בספר המדינה" למוסד המס, ללא כל התייחסות נוספת, גורפת או פרטנית, למוסד תשתיתי אחר בסדר החברתי, יש בה כדי להעיד כי עגנון מעניק חשיבות רבה לדיון במוסד זה בהקשרו הרחב של הסדר החברתי.⁷⁷ גם קריאה אינטגרטיבית של "על המסים" עם פרקיו האחרים של "פרקים בספר המדינה" מתקפת את גישתי שלפיה יעדו הסופי של עגנון אינו רק מוסד ה"מס" אלא הציוויליזציה המערבית העומדת בתשתית הסדר החברתי של המדינה החדשה, על היבטיה הפוליטיים, המוסדיים והביורוקרטיים.⁷⁸ לפיכך כל הסאטירה על השיח המיסי מופנית בעומקה לסדר החברתי המגולם בישות הקרויה "מדינה". ראוי להביא את דבריו של עגנון בסוף הסיפור העוסקים בסדר החברתי ללא כל אזכור של מוסד המס אף שהוא עמד במרכזו של הסיפור. יש בכך כדי להצביע במפורש על גבולותיו החוץ-מיסויים של הדיון המצוי בו:

74 ראו לעיל הטקסט שלאחר ה"ש 31.

75 ראוי לציין בהקשר זה כי גם השירות הצבאי הוא משטר מס בהיותו משטר המשיית מס בעין Payment in King על ההון האנושי. משטרי מיסוי בעין של ההון האנושי רווחו בעת העתיקה. ראו למשל במקרא דברים כ 11; יהושע טז 10; יהושע יז 13; שופטים א 30; שופטים א 34; מלכים א, ה 27; מלכים א, ט 22.

76 ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 216 ואילך.

77 החשיבות שמעניק עגנון למוסד מס היא במידה רבה מפתיעה. אציין כי מרכזיותו של מוסד המס בפסיפס המוסדי של הסדר החברתי מופיעה אצל הוגים גם בהקשרים מפתיעים. למשל, כאשר קאנט עוסק באתגר של הגדרת הנאורות, הוא מציג את הממסד המיסי, לצד הממסד הצבאי והממסד הדתי: "For enlightenment of this kind, all that is needed is freedom. And the freedom in question is the most innocuous form of all freedom: to make public use of one's reason in all matters. But I hear on all sides the cry: Don't argue! The officer says: Don't argue, get on parade! The tax-official: Don't argue, pay! The clergyman: Don't argue, believe!" (Immanuel Kant, Answering the Question: What is Enlightenment?, BERLINISCHE (Dec. 1784)). כן ראו עמנואל קאנט מהי נאורות: כתבים פוליטיים 10 (2009).

78 לעניין ההיבט הביורוקרטי ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 102.

לכאורה יכול היה בעל ספר המדינה לומר שלום עליך עטי, שוב אין צורך להטריחך, שכבר נסדרו ענייני המדינה [...] אף על פי כן עדיין אין בעל ספר המדינה מניח את עטו מידו. לא משום שביתת מורים וביטול תלמוד תורה, שהרי התורה אפילו היא מונחת בקרן זוית תורה היא. ולא משום רחמנות על הנערים שהולכים בלא תורה, שהרי אפילו בתי הספר פתוחים אין הנערים פנויים לדברי תורה, מפני שמעסיקים אותם לצרכי המדינה, כגון עכשיו שנמסר לרשות המדינה אוצר מלא של מספריים ומשגרים את התלמידים לאסוף ממון לבנין בית האוצר [...] אם כן למה בעל ספר המדינה אינו יכול להניח את עטו מידו, אלא לפי שעדיין יש דברים במדינה שמבקשים תיקונם ומוטל עליו על בעל ספר המדינה לכתוב עליהם. ואין ספק שיסתדרו הדברים ויבואו על תיקונם, שבת מזל היא המדינה. ואפילו השלום שהוא למעלה מן הטבע אף הוא נתגלגל ובא למדינה, כמו שמפורש בפרק שלום עולמים.⁷⁹

ראוי להקדים ולציין, ולכך חשיבות בהמשך דבריי, כי השיח המיסי לאורך הקיום היהודי לדורותיו בפרספקטיבה היסטורית, חברתית, כלכלית ופוליטית מורכב משני מעגלים: המעגל הראשון הוא המעגל החיצוני של המיסים שהטיל השלטון החיצוני (להלן: "מיסים חיצוניים"); המעגל השני הוא זה של המיסים הפנימיים שהטילה הקהילה היהודית למימון צרכיה שלה (להלן: "מיסים פנימיים"), בעיקר בתחום החלוקתי (סיוע לעניים) ובתחום הדתי (מימון שירותים דתיים), ולעיתים גם למימון המס החיצוני שהושת לעיתים מזומנות על הקהילה בסכום אחד, וזו נדרשה לחלקו בין חבריה.⁸⁰ מרכזיותו של מוסד המס בסדר החברתי ויחסו של עגנון אל מוסד המס.⁸¹ בהקשר של המעגל הראשון, המיסים החיצוניים, משתקפים היטב אצל עגנון בסיפורו "בין שתי ערים". בפתיחת הסיפור עגנון מתאר את העיירה קצנאז בזה הלשון:

בין הרי פרנקוניה התחתונה שוכנת לה העיירה קצנאז. בתיה הקטנים מפוזרים בין גנים ושדות, גבעות וגיאיות ויושביה מקצתם בעלי אומניות ומקצתם כמרים ומורים ופקידים, יערנים וציידים ומגדלי בהמות. ובתוך

79 ראו עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 237.

80 אציין כי פונקציית זו של המעגל השני, שהיא למעשה מחברת את המעגל הראשון של המיסים החיצוניים למעגל השני של המיסים, הציבה בספרות התלמודית וההלכתית סוגיה מוסרית בנוגע לשרטוט גבולותיו הלגיטימיים של היחיד לפעול להקטנת חבותו במס. סוגיה זו מצויה במרכזו של המתח בין האינדיווידואליזם לבין הקולקטיביזם, שהרי בכך היחיד מגדיל את חלקם היחסי של האחרים בנטל המס, ראו בבא בתרא נה, ע"א ("פרדכת מסייע מתא [...]"); שו"ת הראש, כלל ו, סימן ד; תשובות מהר"ם, תתקל. אדגיש שמתח זה מצוי גם בשיח של משטרי המיסוי המודרניים באשר לסוגיה של ההגבלות החלות על תופעת תכנוני המס. ראו דוד גליקסברג **גבולות תכנון המס** 31–41 (1990); דוד גליקסברג "סמכות הסיווג מחדש והנורמות האנטי-תכנוניות: העדפת התפיסה הפונקציונלית על פני התפיסה הקונספטואלית" **משפטים** ל 545 (1998).

81 ברצוני להבהיר כי אין בדעתי במאמר זה להציג באופן מלא את עמדתו של עגנון, כפי שעולה מכל כתביו, ביחס למוסד המס. סוגייה זו מחייבת מסגרת מחקרית נפרדת ואני מתכוון לעסוק בה בעתיד. לצורך מאמר זה, ועקב מגבלת מקום, בחרתי להציג היבטים אחדים בלבד בסוגייה זו הנוגעים למאמר זה.

העיר בין בית המשפט ולבית המסים רחוב של שני טורי בתים שורה כנגד שורה ובהם חנויות של יהודים. כאבותיהם וכאבות אבותיהם טורחים הם בשביל ריווח מועט ומספקים לאנשי המקום כל מיני סחורה, את שיש בה צורך ואת שאין בה צורך. הקדוש ברוך הוא חילק את עולמו כפי חפצו ורצונו, לאלה נתן שדות וגנים ואף מישראל עם קרובו לא עזב חסדו ואמיתו ונתן להם חנייה בין הגויים לעבוד אותו ולהתפרנס אם מעט אם הרבה [...].⁸²

במרכזה של פתיחה זו מצויה התופעה ההיסטורית הכואבת של היעדרותם של הצדק החלוקתי או של ההגינות בין האוכלוסייה הכללית לבין האוכלוסייה היהודית. חומרתה של תופעה זו מקבלת ביטוי בולט וביקורתי בדמות מיקומם הפיזי-גאוגרפי של בתי היהודים: "הם מצויים בין בית המשפט לבין בית המסים". הבחירה במשפט היא מובנת: המשפט הוא הביטוי הבולט לריבונות, אך מדוע נבחרו המסים? האם לא ניתן למצוא סמל ריבונות שונה כמו למשל בית העירייה? הבחירה של עגנון במוסד המס מציגה את מודעותו לחשיבותו הרבה ולמרכזיותו של מוסד המס ולכך שהוא אייקון שלטוני ריבוני בדומה למשפט. עגנון אינו מסתפק רק בציון מרכזיותו של מוסד המס, אלא הוא מביע כאן גם את עמדתו השלילית כלפיו. באמצעות מפת העיר קצנאוו, עגנון משרטט את הטריטוריה הכלכלית והחברתית רווית ההפליה וההתעמרות של השלטון הזר לאורך ההיסטוריה היהודית וקובע כי אלה נובעים לא רק מהמשפט שיצר תופעות חמורות אלה והגן עליהן, במקום לסלקן, אלא גם ממערכת המיסוי שהרחיבה אותה.⁸³ היהודים מצויים בטריטוריה עוינת שיצר הריבון הזר והמושחתת על שניים אלה: המשפט והמסים, הניצבים במרכז הסדר החברתי. עגנון מדגיש את הצד ההיסטורי בכך שעיוותים אלה התקיימו תקופות ממושכות בעבר ("כאבותיהם וכאבות אבותיהם [...]") ומתריס גם מבחינה תאולוגית נגד המציאות שאינה הגונה

82 ראו שמואל יוסף עגנון "בין שתי ערים" סמוך ונראה 64 (1998). מרכזיותו של מוסד המס באה לידי ביטוי גם בסיפורו **עד הנה קמ** (1998) ("נתכנסו גדולי המדינה לישיבת וועד ארבע הארצות שהיתה באותה שנה בק"ק בבובריק לעשות חיזוק לחפצי שמיים, שבאותם הימים התורה בלבד היתה מושלת בכיפה וכל העם היו משמרים אותה ורוזני הקהילות וגאוני הדור היו שוקדים על טובת ישראל ומתקנים תקנות ומוסיפים או משנים לפי צורך הזמן ולפי צורך השעה. וועד ארבע הארצות היה מתכנס כפי הצורך. והרבנים יושבים על כסאות והפרנסים עומדים על גביהם, פרנס על גבי רבו, ומפקחים על דרכי המדינה ומטילים מסים על קהילות ויחידים, ומפשרים את הסכסוכים וגוזרים גזירות, ומאיימים על הציבור לקיים אותן [...]"). כן ראו שמואל יוסף עגנון **אגדת הסופר** קלא (מופיע בכרך "אלו ואלו", 1959) ("משל למה הדבר דומה, לאחד שנתרחק מעירו והלך למקום שאין מכירין אותו, מצאווה השומרים הסובבים בעיר, שאלוהו מי אתה והיכן אתה דר? אם עשיר הוא ובעל בית הגון כיוון שאומר פלוני בן פלוני אני וממקום פלוני אני פותחים פנקסאות ודפתראות ומעיינים בהם ומוצאים כמה מסים הכניס לגנזי המלך כמה ארנוניות שלם מיד מסבירים לו פנים ואומרים לו בא ברוך ה', הנה הארץ לפניך, בטוב בעיניך שב").

83 אציין כי בסיפור זה וכן בעגנון "על המסים" (לעיל ה"ש 11), עגנון אינו מתייחס לסוגייה האם הציבור מקבל שירותים ראויים בתמורה למס המשולם על ידו. אולם הוא אינו מתעלם לחלוטין מסוגייה זו. כך, למשל, בסיפור "קליפת תפוח הזהב": "[...] אבל העירייה שאינה מפנה את הקליפה היא ראויה לנזיפה. מסים היא גובה, ומה נותנת לנו, קליפי פירות היא נותנת. וכי כל תפקידה של מדינה לגבות מסים ולא לעשות כלום" ("קליפת תפוח הזהב", לעיל ה"ש 71, בעמ' 225).

(הקדוש ברוך הוא חילק את עולמו כפי חפצו ורצונו [...]). היהודים מצויים בין המשפט לבין מיסים, ולכאורה היו אמורים לחסות בהגנתם בשל הדרישה לצדק שמצויה בבסיס קיומם, אולם המציאות היא שונה, ושני מוסדות מרכזיים אלה גורמים להתעמרות ולהפליה. עגנון מעניק ביטוי אישי עמוק להיסטוריה היהודית המיסית כאשר הוא מתאר את המפגש של שתי האחיות, גיבורות הסיפור, המבכות את מר גורלן, ובין היתר מתייחסות לסבלן הרב הבא בעטיו של השלטון, כאשר המיסים מצויים במרכז:⁸⁴

[...] ועוד דיברו על כרטיסי המזון ועל חשבונות של מיסים ועל חללה של רשות שבולעת את הכל. וכל מה שהן אומרות וכל מה שהן מדברות דומה להן שלא הם הדברים שהן מבקשות לומר. מכל מקום הלב מתפרק קצת מצער.⁸⁵

ואם לא די בכך, אזי בתיאור המרגש של פרדת האחיות זו מזו, כאשר הן מציגות את חוסר יכולתן להשתחרר ממטלותיהן ולמצוא זמן ולהיפגש שוב על אף אהבתן הגדולה זו לזו, עגנון שוב משתמש במוסד המס באופן שלילי ביותר:

[...] אמרה אחותה ואני אפילו אני יוצאת מפתח ביתי אני יוצאת אלא לרוצץ את רגלי, לשם תשלום מיסים ולשם כל אותם הדברים שנוטלים את חיינו מן העולם.⁸⁶

עגנון מרחיק לכת וכורך אפוא את מוסד המס עם כל הדברים שנוטלים את החיים מן העולם!⁸⁷ בניגוד גמור לתפקידו של המס, ובמיוחד אליבא דהגישה הציוויליזציונית,⁸⁸

84 עגנון "בין שתי ערים", לעיל ה"ש 82, בעמ' 72.

85 בדברים אלה של האחיות מצוי הביטוי "מהי חללה של רשות". למשמעותו של ביטוי זה ראו בבלי, שבת יא, ע"א ("ואמר רבא בר מחסאי אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: אם יהיו כל הימים דיו, ואגמים קולמוסים, ושמים יריעות, וכל בני אדם לבלרין – אין מספיקים לכתוב חללה של רשות. מאי קראה? – אמר רב משרשיא: (משלי כה 3) שְׁמִים לְרוֹם וְאָרֶץ לְעֶמֶק וְלֵב מְלָכִים אֵין חֶקֶר"). ורש"י פירש על אתר: "חללה של רשות – עומק לבם, שהוא צריך להיות לו לב לכמה מדינות, למס הקצוב ולכמה מלחמות ולכמה משפטים, והכל ביום אחד". אם מדברי רש"י כפשוטם עולה שביטוי זה נושא תוכן חיובי, הרי יש שהטעינו עליו משא שלילי. כך למשל ה"שפת אמת" על אתר כתב כי "אם יהיו כל הימים דיו כו' לכתוב חללה של רשות לפי הפשוט הוא גוזמא יתירה איך כח גדול כ"כ לבשר ודם. וי"ל דרך הלצה ע"פ לשון רש"י שהוא צריך להיות לו לב כו', פי' חללה של רשות העומק לב שצריך להיות לרשות ובאמת אין להם, לכן לא יאתה המלוכה אלא לממ"ה הקדוש ברוך הוא, ולו נאה ויאה".

86 עגנון "בין שתי ערים", לעיל ה"ש 82, בעמ' 74.

87 אציין כי המאפיין ה"אובדני" של המיסים בהקשר הסיפורי שלפנינו, פירושו כי קיומו אינו מאפשר לנו לממש בחיינו דברים שאנו חפצים בהם. לאחיות האוהבות, שגורלן לא שפר עליהן, ושאהבתן זו לזו הייתה גדולה, היו גם מחשבות אובדניות (ראו למשל שם, בעמ' 73: "אם בא מלאך המוות אצלי היום והיה אומר לי מרגריט בואי עמי, הייתי מנשקת לו את אצבעותיו"). למפגש ביניהן היה אפוא ערך חיוני במובן זה שהוא מנע מימוש תפיסות אובדניות. שלילת המפגש על ידי המיסים מחזירה אפוא את השיח האובדני, ומכאן גם ביטוי של עגנון "שנוטלים את חיינו מן העולם".

88 ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 216 ואילך.

שלפיה מוסד המס נועד להגדיל את הרווחה האנושית ולא להקטינה לחלוטין עד כדי נטילת חיים.⁸⁹

לכאורה, לאור האמור לעיל, היה אפשר לטעון כי אין בביקורת של עגנון על מוסד המס, כפי שהיא משתקפת ב"על המסים", כדי לייצר תובנה חשובה וחדשה בדבר עמדתו של עגנון כלפי מוסד המס. זאת ועוד, הנרטיב על מוסד המס נושא אופי שלילי לאורך ההיסטוריה היהודית, ונקודת הפתיחה לכך נעוצה כבר בסיפור המקראי על שעבוד בני ישראל במצרים: "וישימו עליו שרי מסים למען ענותו בסבלותם".⁹⁰ אונקלוס מתרגם על אתר את המונח מיסים "ביאושין".⁹¹ אולם עמדה שלילית זו הייתה כלפי המסים שבמעגל הראשון, קרי: המיסים החיצוניים שהטיל השלטון הזר. החידוש בסיפור "על המסים" בהקשר זה הוא שבמס פנימי "היסטורי" עסקינן ולא במס חיצוני שמטיל השלטון הזר בדומה למס החיצוני בסיפור "בין שתי ערים". עמדתו זו של עגנון חשובה משום שהסיפור "על המסים" עוסק כאמור במס פנימי, **מדינתי**, שהשלטון היהודי מטיל לראשונה זה כאלפיים שנה במסגרת מדינית עצמאית וחדשה, בניגוד למס פנימי, **קהילתי**, שהטילה המנהיגות היהודית הקהילתית לאורך ההיסטוריה.⁹² לכאורה, משטר מס זה היה ראוי, למעט אורך רוח ואיפוק, בהקשר הביקורתי, מצידו של המספר, שהרי לפנינו מיסוי פנימי, מדינתי, הנושא אופי היסטורי, בהיותו מוטל על ידי המדינה החדשה. אולם המספר נוקט עמדה שונה ונוקשה. הוא אינו מעניק כל הנחה למדינה החדשה אלא איפכא מסתברא: הוא משמיע אנחה גדולה באמצעות הסאטירה הפוליטית החריפה על משטר המיסוי על מקלות ההליכה. ביקורתו של עגנון מתעצמת משום שהשיח המיסוי בסיפור שלפנינו משדר סמכותיות, כוח, עוצמה וגאווה, והוא אינו מגיע ממקום של חולשה וסבל כפי שההיסטוריה

89 אציין כי עגנון מעניק תוכן סיבתי לזיקה שבין המוות לבין המיסים. לחיבור שונה בין המוות לבין המיסים ראו גם את דבריו של Franklin לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 28. במאמר מוסגר אציין כי חיבור זה בין שני המושגים מחייב דיון נפרד החורג ממסגרתו של מאמר זה.

90 שמות א 11. לסקירה תמציתית והיסטורית של משטרי מיסוי שונים ומושגים שהושתו על קהילות ישראל, ראו למשל אברהם מנדאל **פכים היסטוריים על חיי היהודים ומיסיים בניכר** (התשנ"ד).

91 וראו גם רמב"ן על אתר. כן ראו "רבותי במדינות היתה למס" (איכה א 1). למותר לציין כי מוסד המס המקראי שונה ממוסד המס המודרני. למשל, הוא כלל גם תשלומים של הנכבש לכובש, הנושאים אופי שעבדתי ואולי אף עונשי. ראו למשל "והיה אם שלום תענך ופתחה לך והיה כל העם הנמצא בה יהיו לך למס ועבדוך" (דברים כ 11); "ויהי כי חזקו בני ישראל ויתנו את הכנעני למס" (יהושע יז 13). ראו גם לעיל ה"ש 75.

92 המס הפנימי, הקיים בגלות, זוכה אף הוא לשבט ביקורתו של עגנון. בסיפור **עד הנח** (לעיל ה"ש 82), עגנון מספר לנו כי: "[...] רבי אבלי לא היה מן הרתחנים. הטיל עליו הפרנס מסים יתירים שלא כדין ושלח לו את הגובה קודם זמנו. שילם עליו בעין יפה ובמטבעות עוברות לסוחר ונתן לגובה שכר גיבוי. אומרים מחרחרי ריב, מסים הרבה הטיל עליך כדי לצערך. אמר רבי אבלי, וכי בשביל שמבקשים ממני מעות לצרכי ציבור אצטער? [...]" . ביקורת זו מתמקדת בצייתנות (התמימות) העיוורת של נישומי הקהילה שהושת עליהם מס לא צודק לחלוטין, כאשר צייתנות זו נובעת מכך שהשיח המיסוי מתמקד בכך שהמיסים נועדו לממן את צורכי הציבור. לשון אחר: הרטוריקה של "מעות לצרכי ציבור" גורמת לגביית מיסים שלא כדין. על הצייתנות הציבורית ראו לעיל בטקסט לאחר ה"ש 67.

היהודית מיטיבה לתאר. אכן, לפנינו אפוא "מהפכה יהודית",⁹³ שעל אף חשיבותה טמונים בה, לדעת עגנון, גם זרעי הרס בדמותו של שיח ניסי, כמפורט להלן. בעמדתו הביקורתית החריפה על משטר המיסוי על מקלות ההליכה עגנון מציב לנו תובנה חשובה ביותר בפרספקטיבה היסטורית בהקשר של המרת הקיום היהודי בגלות לחיים מדיניים עצמאיים במדינת ישראל. במהלך זה טמון חשש כי תבצע המרה שאינה בהכרח מיטיבה עם העם היושב בציון. לשון אחר: המרת מס חיצוני במס פנימי אינה מובילה בהכרח לשינוי שלטוני צודק ויעיל בסדר החברתי בכלל ובמשטרי המס בפרט שיגדיל את הרווחה של הכפופים לסדר החברתי. עגנון מצביע על המרה שונה: המרת התעמרותו של השלטון הזר בקהילות היהודיות בסכלותו של השלטון העצמי, ולא ברור כלל ועיקר אם תוצריה של התעמרות השלטון הזר עולה על תוצריו של השלטון היהודי העצמאי. הביטוי הבולט להמרה זו מצוי בבחירתו של עגנון במקל ההליכה כבסיס המס, שכמפורט לעיל,⁹⁴ פוגע בחוליות החלשות של החברה. מקל זה, שנועד לסייע למתקשים בהליכה, נושא אופי הומני ומזוהה עם ההתמודדות האנושית האופטימית עם הזקנה ועם המוגבלות, משנה לפתע את אופיו והופך למכשיר מעוות ושרירותי בידי שלטון צעיר. עגנון משדר אפוא למדינה היהודית הצעירה, באמצעות השיח על המיסוי, כי העובדה שמרכיבי הסדר החברתי הם תוצריה העצמאיים של מדינה זו, אין בכך כדי להביא מייד למסקנה כי יש לבכר תוצרים אלה על פני תוצריו של הסדר החברתי הגלוי. עגנון מציע אפוא תפיסה מהותית ופרגמטית המתמקדת בתוכני הסדר החברתי, ולא בסמכות הריבונית שהביאה לחיקוקם. עגנון מזהיר אפוא מאימוץ מדיניות חברתית שאינה מקפידה כראות על תכניה ועדיין שומרת על שביעות רצון עצמית ואולי גם ציבורית בשל זהות מקור הסמכות הריבונית. זהות זו, גם אם נעצים את חשיבותה במונחים היסטוריים, אינה יכולה להעלות מזרז לתחלואי הסדר החברתי שנוצרו בעקבות הסדרים שיצרה אותה סמכות. כאמור, עגנון רואה במוסד המס חלק מהותי של הסדר החברתי ומייצגו. לפיכך הפתיחה של "על המסים" מעגנת ומקבעת את השיח המיסוי בהקשר הרחב של הסדר חברתי:⁹⁵

שוב פעם אחת הוצרכה המדינה לממון, וממון אינו מצוי, ואפילו כדי לשלם לפקיד המדינה שנוטלים תמיד שכרם מראש, ועכשיו הגיעו לידי כך שאין בידי המדינה לשלם להם אפילו באיחור זמן ויש לחוש שמא יכריזו שביתה, כדרך שעשו מורי בתי הספר, ונמצאת כל המדינה בלא פקידים. עושים להם

93 את עגנון העסיקה סוגיית המהפכה היהודית בכללותה ובתחום הספרותי בפרט. ראו הירשפלד, לעיל ה"ש 33, בעמ' 173.

94 ראו גם לעיל ה"ש 60. בסיס המס (Tax Base) הוא מושא משטר המס, קרי: מסכת האירועים או הנכסים שעליהם מושט המס. בסיס המס של מס הכנסה הוא ההכנסה; בסיס המס של מס הערך המוסף הוא הערך המוסף. בדרך כלל יש התאמה בין שם המס לבין בסיסו, אולם אין זה הכרחי, ולעיתים נעשה שימוש מניפולטיבי בשמו של משטר המס. כך למשל בעת מלחמת לבנון הראשונה (1982), שהייתה שנויה במחלוקת ציבורית עמוקה, הוטל מס בשם "היטל שלום הגליל". למותר לציין שבסיס המס לא היה שלום הגליל. יתרה מזו, המניפולציה נשענה גם על השימוש במונח היטל, היוצר קונטציה "רכה" יותר למס החדש לעומת השימוש במונח "מס", אף שבמהותו היטל זה היה מס. ראו והשוו גם את היטל רווחי הנפט והיטל רווחי היתר על פי חוק מיסוי רווחים ממשאבי טבע, התשע"א-2011.

95 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 228.

הנרגנים צחוק ומלגלים ואומרים, ממה ישבתו פקידי המדינה, שמא מן הבטלה, שמא מחיבוק ידיים, מכל מקום יש להצטער על מוכרי קהוה וכעכים שבמשרדי הממשלה, שכל פרנסתם תלויה בפקידים שמרבים בקהוה ובכעכים, שאם ישבתו הפקידים פרנסתם של הקהוונים והכעכנים מקופחת. אבל כל אדם שקול, שדעתו קודמת לנרגנותו, מיצר ודואג, שאם ישבתו פקיד המדינה עתידים כל סדרי המדינה ליהפך לתוהו ובוהו.

בפתיחה זו עגנון משרטט באופן כמוסתי ודרמטי את המשבר התקציבי. הפתיחה מהווה אכסדרא המתווכת בין המבנה שהוא משטר המס לבין החלל החיצוני שבמרחבו מצוי מבנה זה – הוא הסדר החברתי. לשון אחר: הבנת השיח המיסי מחייבת את הבנת המרחב הכלכלי, החברתי והפוליטי שבו שיח זה ממוקם. לממשלה גירעון תקציבי המונע את תשלום משכורתם של עובדי המדינה והיא נדרשת אפוא להגדלת נטל המס, והכול תחת האיום של שביתה. המשבר מתרחש כאשר נטל המס הרווח הוא כבד, שהרי הכול כבר ממוסה ("דבר אחד הנחתם, הנחתם בלא מס דבר אחד הנחתם, הנחתם בלא מס [...] כשם שגובים מס מכל כלי").⁹⁶ בשיח אקטואלי זה, המוכר לנו היטב ממחזותינו, אין מצויה החלופה של צמצום הוצאות הממשלה הניצבת בדרך כלל לצד החלופה של הגדלת נטל המס.⁹⁷ היעדרותה של חלופה זו נועדה להעצים את ביקורתו של עגנון על הסדר החברתי ומתקשרת עם פרספקטיבה ליברטריאנית,⁹⁸ הדוגלת בממשלה רזה ובמדיניות פיסקאלית של נטל מס מוקטן.

עגנון אינו מסתפק בתיאור המשבר התקציבי רק כדי לאפשר, עלילתית, את הזרימה הסיפורית לשלב הבא של הסיפור המתמקד כולו בשיח המיסי אלא הוא מנצל פתיחה זו כדי

96 שם, בעמ' 233.

97 ראוי לציין כי החלופה של הגדלת נטל המס כוללת גם את חלופת המשנה של הגדלת הנטל האפקטיבי של משטר מס שכבר נוהג, כמו למשל באמצעות הגדלת שיעורי המס או הרחבת בסיס המס, לצד חלופת המשנה הנוספת של חקיקת משטר מס חדש. עגנון בחר ב"על המסים" (לעיל ה"ש 11) בחלופת המשנה השנייה של משטר מס חדש משום שבחלופת המשנה הראשונה של הגדלת נטל המס של משטר מס נוהג אין פוטנציאל ספרותי לעומת זה שקיים על פי חלופת המשנה של משטר מס חדש. אציין כי מבחינת מדיניות ציבורית אחת הסוגיות המרכזיות בפתרון פיסקאלי של משבר תקציבי באמצעות הגדלת נטל המס היא אם להגדיל את נטל המס במשטרי המס הקיימים או שמא יש להשית מס חדש. ההכרעה בסוגיה היא תלויה הקשר וזמן, הן במישור הכלכלי והן ובמישור הפוליטי, כאשר יש להעניק חשיבות רבה למהותם של משטרי המס הרווחים ולמשטר המס המוצע. סוגיה זו קשורה גם לשאלה הקלאסית, העיונית והפרקטית, אם ובאילו נסיבות יש לאמץ מדיניות אינקרימנטלית.

98 ברצוני לציין כי אין בכוונתי לדון במאמר זה דיון מקיף בתפיסתו הכלכלית-חברתית של עגנון, המחייבת דיון נפרד. ממבט-על נדמה כי לעגנון עמדות מורכבות בסוגיה זו הנושאות אופי קונטקסטואלי. למשל, על אף ההדהוד הרועם של עמדות ליברטריאניות בסיפור "על המסים" (לעיל ה"ש 11), במקומות אחרים עמדתו שונה. לדוגמה, עמדתו בנושא התחרות החופשית אינה ליברלית לחלוטין, ראו למשל את ההתייחסות לתופעת התחרות המופיעה בפרק הראשון של "והיה העקוב למישור", שעגנון רואה בה את הסיבה להידרדרות הכלכלית של מנשה חיים הכהן ורעייתו קריינדיל טשארני. ראו שמואל יוסף עגנון **והיה העקוב למישור** (1994). למחקר מקיף העוסק בסוגיות במשנתו הכלכלית-חברתית של עגנון ראו למשל YONATAN SAGIV, *INDEBTED: CAPITALISM AND RELIGION IN THE WRITINGS OF S.Y. AGNON* (2016).

לתאר בביקורתיות רבה, בלעג ואף בכוז את פעילותם של עובדי המדינה. עגנון מוסיף לשכבה הריאלית שבפתיחה שכבה ביקורתית כדי ליצור רצף ביקורתי בכל הנוגע לאופי פעילותם ההזויה והלא רציונלית של הגורמים האנושיים בסדר החברתי המוצגת בהמשך הסיפור. בפתיחה זו על שני מרכיביה, הריאלי והביקורתי, משתקפת גישה הלקוחה מבית המדרש הליברטריאני, ולפיה יש לצמצם את פעילותה של הממשלה שעובדיה אינם יעילים לחלוטין, שהרי הווייתם התעסוקתית היא בטלה או עולה כדי ישיבה בחיבוק ידיים. על אף רצונו של עגנון להעניק ממד דיאלקטי כלשהו לדיון או כדי ליצור דימוי "מאוזן" לתיאורו באמצעות קביעתו כי "[...] אבל כל אדם שקול, שדעתו קודמת לנרגנותו, מיצר ודואג, שאם ישבתו פקידי המדינה עתידים כל סדרי המדינה ליהפך לתוהו ובוהו"⁹⁹ הרי אין ספק שמשקלם של דברי הלעג והכוז לעובדי המדינה כבד יותר. זאת ועוד: הגישה הליברטריאנית, כחלק מתפיסה רחבה יותר, אינה אוהדת, בלשון המעטה, גם את הזכות לשבות, ובמיוחד כאשר בזכות לשבות של עובדי המדינה עסקינן.

מתיאור המשבר התקציבי עולה כי אימוץ תפיסות אנטי-ליברטריאניות מוביל להתרחבותה של ההוצאה הממשלתית יותר ממה שנדרש ונכון, ובמיוחד שלעובדים יש את נשק השביתה שעוצמתו הולכת וגדלה ככל שהממשלה "שמנה" יותר, בשל הפגיעה החמורה של שביתתם באזרחים ובסדר החברתי. לשון אחר: אליבא דהתפיסה הליברטריאנית ממשלה קטנה יותר מאפשרת ניהול ראוי והגון יותר של יחסיה עם עובדיה בשל עוצמתו הקטנה יותר של נשק השביתה בשירות הציבורי, בין היתר, משום שחלק מהשירותים שמוענקים לאזרחים מאת ממשלה "שמנה", מוענקים, כאשר יש ממשלה "רזה", על ידי כלכלת השוק.¹⁰⁰ בסיפור הפתיחה עגנון מוסיף ומספר לנו – שוב אליבא דהתפיסה הליברטריאנית – שההסתברות להטלת מיסים הזויים הולכת וגדלה ככל שהממשלה הולכת ומתרחבת, שהרי הממשלה נזקקת למיסים חדשים, ולצורך כך שומה עליה לאתר משטרי מיסוי חדשים ו"יצירתיים", שהרי הכול כבר ממוסה.

עמדה ליברטריאנית משתקפת גם בתיאור הביקורת הציבורית על יבוא מקלות ההליכה על ידי הממשלה: "ובכן מאחר שלא נמצאו חוטבי עצים במדינה חזרו ושלחו שלוחים לחוצה לארץ, להביא מקלות מתוקנים [...] ועדיין היו רוגנים ואומרים, אילו מסרו את הבאת המקלות בידי הסוחרים לא היו עולים בממון הרבה כל כך, שהסוחר רגיל לקמץ הוצאות, מה שאין כן שלוחי המדינה שדרכם לבזבז את כספי המדינה, שמימיהם לא השתכרו פרוטה אחת של יגיעה ואינם יודעים כמה יגיעות יגע אדם עד שרואה צורת מטבע".¹⁰¹ בדברים אלה מהדהדת תפיסה ליברטריאנית שלפיה בהגדלת מעורבותה של הממשלה יש נזק כפול: ראשית, חוסר היעילות הטמון בפעילות המגזר הממשלתי; שנית, הגדלה זו מחייבת את

99 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 228. ראו גם לעיל סוף הפסקה שלאחר ה"ש 57.

100 אין בכך כדי לטעון שהזכות לשבות אינה קיימת במגזר העסקי, אולם מבחינה עיונית ואמפירית תופעת השביתה רווחת יותר במגזר הממשלתי בהשוואה למגזר העסקי.

101 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 236–237.

הרחבת נטל המס כאשר הכבדת נטל המס עשויה ליצור עיוותים רבים, הן יעילותיים והן חלוקתיים.¹⁰²

עגנון מתמקד בגירעון התקציבי הקשור למימון עובדי המדינה ולא למימון הסעיפים האחרים של ההוצאה הממשלתית, שאינה השכר לעובדי המדינה ולא בכדי. מיקוד זה הוא נקודת היציאה למתקפה הגדולה על הביורוקרטיה הממשלתית, שהיא הביורוקרטיה המוסדית הגדולה מכול, והיא נוצרת בעיקרה בידי עובדי המדינה. ביקורת זו על הביורוקרטיה הממשלתית, שאף היא חלק מהשיח הליברטריאני, משמעה שהביורוקרטיה הממשלתית מתעלמת לחלוטין מהערך שבבסיס קיומה: לשרת את הציבור.¹⁰³ הפקידים שנועדו לשרת את הציבור הפכו לאויביו המרים, בבטלתם ובפעילותם. תופעה זו היא חלק מהמארג של ההתנהגויות האנושיות המצויות בבסיסו של הסדר החברתי והמולידות את הפליאה כיצד על אף קיומן הסדר החברתי פועל ומתפקד.

ג. מס ונס: תרבות המס ותרבות הנס

עגנון מתאר בפירוט רב, יחסית, את כל השלבים השונים, ההזויים, של משטר המס על מקלות הליכה, החל מהורתו, לידתו ועיצובו של משטר מס זה במסדרונות גדולי האומה ובתי השפתותיים, עבור דרך אופן יישומו והפעלתו של משטר המס וכלה במעגלי ההשפעה

102 כך למשל כאשר למשטר המס על מקלות ההליכה. לעיוותים אלה ראו למשל לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 59.

103 הביורוקרטיה ב"על המסים" (לעיל ה"ש 11), המוצגת במלוא עליבותה, מחייבת עיון נפרד ומקיף. אציין רק שמופעה של הביורוקרטיה בסיפור זה מהדהדת את התפיסה המרקסיסטית שלפיה הביורוקרטיה היא בין היתר מעין מדינה דמיונית המתקיימת לצד המדינה האמיתית, ולכן לכל תופעה יש משמעות כפולה: אמיתית וביורוקרטית. הביורוקרטיה מאופיינת בסודיות, במסתורין ובציות עיוור הייררכי כלפי פנים וכהתאגדות סגורה כלפי חוץ. היבטים אלה מעניקים ממדים רוחניים לביורוקרטיה שגם הופכים למטריאליים. המתח בין הרוחניות לבין המטריאליזם, בהקשר המדיני, על פי הגישה המרקסיסטית דומה למתח שמציג עגנון בנוגע למדינה/הסדר החברתי. זאת ועוד, על פי התפיסה המרקסיסטית הביורוקרטיה היא המרחב שבו מתבצעת המרה של מטרות מדינתיות למטרות אישיות באמצעות פעילותו של הביורוקרט. המטרות האישיות הביורוקרטיות כוללות גם בטלה וישיבה בחוסר מעש הזוכות להגנה באמצעות ארגוני העובדים ("התאחדות הפקידים"). המרה זו מקבלת ביטוי נרחב באישים הפוליטיים שבסיפור, ובמרכזם הגזבר אספן הבדיחות. היבט זה משתקף היטב גם בחלקים אחרים של פרקים של ספר המדינה, כמו למשל החטופים. להיבטים המרקסיסטיים האמורים ראו KARL MARX, CRITIQUE OF HEGEL'S 'PHILOSOPHY OF RIGHT' 44–45 (1843). לזיקה הוובריאנית בין הביורוקרטיה לבין משטרי מיסוי ראו MAX WEBER, ECONOMY AND SOCIETY: AN OUTLINE OF INTERPRETIVE SOCIOLOGY 963–965 (1922). כן ראו את סיפורו של עגנון "התעודה" (להלן ה"ש 145), המבטא את עמדתו הביקורתית החריפה, הספוגה קפקאיות, כלפי הפקידים ותרבותם הביורוקרטית. להשוואה בין יצירתו של עגנון לבין קפקא ראו למשל הלל ברזל **בין עגנון לקפקא: מחקר משווה** (1972); טוכנר, לעיל ה"ש 32, בעמ' 81 (בפרק "תמול שלשום" 1 [...]. קאפקא). כן ראו גרשם שלום **רציפות ומרד – גרשם שלום באומר ובשיח** 85 (אברהם שפירא עורך, 1994) (בריאיון המובא בספר של דן מירון עם גרשם שלום, מספר שלום שעגנון טען שמעולם לא קרא בכתביו של קפקא. שלום משוכנע שחרף טענתו זו, עגנון קרא את קפקא). ראו גם Gershon Shaked, *After the Fall: Nostalgia and the Treatment of Authority in the Works of Kafka and Agnon, Two Habsburgian Writers*, 2 PARTIAL ANSW. 81 (2004).

הרחבים שיצר סביבו. כדי להעצים את הפליאה מקיומו של הסדר החברתי הוא "פורס" את העושר ההזיתי, הסאטירי, לאורכו ולרוחבו של כל התהליך ואינו מייחדו לשלב פלוני או אלמוני. על אף זאת משטר המס ההזוי ממלא אחר ייעודו: גביית מס לצורך מימון הוצאות הממשלה (שכר עובדי המדינה). מציאות "מסתורית" זו פותחת לרווחה את שעריה של מרחב השיח על הסדר החברתי ומאפשרת לרוחות של נס לחדור לתוכו.¹⁰⁴

1. "על המסים" מ"על הנסים"

המוטיב הניסי המרכזי שביצירה נלמד משם הסיפור "על המסים" בהיותו תואם מאוד את התפילה המוכרת "על הנסים".¹⁰⁵ "הנסים" – בה"א הידיעה. הוא הדין במיסים: לא סתם מיסים אלא "המסים" – בה"א הידיעה. מהי תפילה זו? "על הנסים" היא תפילה הוריה מיוחדת שנתחברה לכבודם של ימי החנוכה והפורים,¹⁰⁶ חגי ה"דרכנו",¹⁰⁷ ושנוספה לתפילה העמידה ולברכת המזון בחגים אלה. החלק הראשון והפותח של הטקסט של "על הנסים" משותף לימי החנוכה והפורים, וזה לשונו:

עַל הַנְּסִים וְעַל הַפְּרָקָן וְעַל הַגְּבוּרָה וְעַל הַתְּשׁוּעוֹת וְעַל הַנְּפִלְאוֹת וְעַל הַנְּחֻמָּה
שֶׁעָשִׂיתָ לְאַבוֹתֵינוּ בְּיָמֵינוּ הָהֵם בְּזֶמֶן הַזֶּה.

לאחר פתיחה משותפת זו נוסף טקסט המתאר את הנס שאירע בכל אחד מהם.¹⁰⁸ ראוי לציין שקיימים נוסחים שבהם לאחר הטקסטים הנפרדים לשני החגים קיימת פסקה משותפת

104 על החיבור בין מיסים לניסים ולסדר החברתי – מתוך פרספקטיבה עוינת כלפי מוסד המס והממשל – ראו את שורותיו של המשורר אברהם שלונסקי אצל חגית הלפרין "שלונסקי" א. שלונסקי – יצירתו (2018) <https://bit.ly/31Ejqk6> [...] רק בנסים יוכלו מסים לחוס מעט על הכיסים. בדרך כלל אוהב ממלש את הכיסים לשים לאל. כי זה דינה של מדינה – מקסם במס את נתיניה [...]). יש לציין ששלונסקי, הריאליסט והשנון, היה מודע היטב גם לרמת הציות הנמוכה של הנישומים, שהשתקפה בקביעתו החריפה, כי: "יש הבדל בין יהודי המשלם מס הכנסה בעברית לבין יהודי שהמס היחיד שהוא משלם כעברי הוא מס שפתיים" (ראו חגית הלפרין "חידודי לשון של שלונסקי – תחת האות מ", הערך "מס הכנסה – מס שפתיים" א. שלונסקי – יצירתו (2018) <https://bit.ly/31DmgpN>, שם מצוין כי הציטוט לקוח מריאיון לעיתון מעריב של אברהם שלונסקי מיום 17 בפברואר 1961).

105 ראו גם גלבוע, לעיל ה"ש 40, בעמ' 258.

106 יש שמוסיפים תפילה זו, בשינויי נוסחים, גם ליום העצמאות וליום ירושלים. ראו למשל סידור גואל ישראל (ישיבת ההסדר רמת גן, התשנ"ח).

107 חגי ישראל מתחלקים לשתי קבוצות: הקבוצה הראשונה כוללת מועדים שהם מן התורה ("מדאורייתא"), ובמרכזם שלושת הרגלים: פסח, שבועות וסוכות; הקבוצה השנייה כוללת חגים שהותקנו בידי חכמים במרוצת הדורות, ובמרכזם חנוכה ופורים.

108 בחנוכה מוסיפים: "בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול חשמונאי) יש גורסים: חשמונאי או חשמונאי) ובגניו. כשעמדה מלכות יון הרשעה על עמך ישראל להשפיתם תורתך) נוסח אחר: מתורתך) ולהעבירם מתקן וצונן. ואתה, ברחמיך הרבים, עמדת להם בעת צרתם: רבת את ריבם ונתת את דינם נקמת את נקמתם מסרת גבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים וטמאים ביד טהורים ורשעים ביד צדיקים וזדים ביד עוסקי תורתך וילך עשית שם גדול וקדוש בעולמך ולעמך ישראל עשית תשועה גדולה ופרקן כהיום הזה. ואחר (כן) נוסח אחר: קף), באו בניך לדביר ביתך ופנו את היכלך וטהרו את מקדשך והדליקו נרות במצרות קדשך, וקבעו שמונת ימי חנכה [נוסח אחר: שמונה ימים] אלו להודות ולהלל לשמך הגדול. בפורים מוסיפים: "בימי מרדכי ואסתר בשושן הבירה, כשעמד עליהם המן הרשע, בקש להשמיד להרוג ולאבד

לשניהם, בדומה לפסקה הראשונה המשותפת, ושבה כלולה בקשה לעשיית ניסים גם בעתיד, שהוא ההווה של המבקש:

כְּשֶׁם שֶׁעֲשִׂיתָ עִמָּהֶם פְּלֶא וְנִסִּים כִּךָ עָשָׂה עִמָּנוּ נִסִּים וְגִבּוּרֹת בְּעֵת וּבְעוֹנָה
הַזֹּאת וְעַל כָּלֶם ה' אֱלֹהֵינוּ אָנוּ מוֹדִים לָךְ.¹⁰⁹

על פי הטיפולוגיה הקלאסית של התפילות,¹¹⁰ תוספת זו לתפילת על הנסים הופכת אותה מתפילת הודיה בלבד לכזו המשלבת הודיה ובקשה: הודיה על מה שהיה בעבר, ועל פי התוספת היא גם בעלת רלוונטיות להווה בהיותה בקשה המשקפת כמיהה להתרחשותם של ניסים בהווה.¹¹¹

קצרה יריעתו של מאמר זה מלעסוק בכל ההיבטים של תפילה זו בהקשר שלפנינו.¹¹² לפיכך נניח, בעל כורחנו, לטקסט הייחודי המלווה כל אחד משני חגים אלה ונתמקד בשני היבטים המשותפים לשני החגים והרלוונטיים לענייננו: ראשית, הפתיחה והסיום המשותפים (לפי חלק מהנוסחים); שנית, חשיבותם של היחידים (המעטים) לניצחון שנחגג בימים אלה.

הפתיחה מאזכרת ניסים שנעשו בעבר "בימים ההם בזמן הזה". הפרשנות הקלאסית של ביטוי זה היא שהמתפלל מודה על ניסים שאירעו בעבר – "בימים ההם". ואילו ב"זמן הזה" פירושו בתאריכי לוח השנה הנוכחיים: כ"ה בכסלו (חנוכה) ו"ד–ט"ו באדר (פורים) של פורים/פורים של מוקפים). לפי דבריי בהמשך בדבר הזיקה בין המיסים לניסים, יש לראות את עגנון כמפרש את הסיפא לביטוי "בימים ההם בזמן הזה" פירוש שונה: גם הוא מסכים כי "בימים ההם" פירושו התייחסות לעבר. אולם, וזה העיקר, את הביטוי "בזמן הזה" הוא אינו מייחס לתאריכי החגים על פני הלוח העברי, אלא הוא מפרש זאת כהתייחסות לניסים שמתרחשים בהווה, כפי שהם מתרחשים בסיפור. ההכרה במופעים של ניסים בזמן הזה מובילה למבע נוסף בסיפא המשותף אף הוא לשני החגים (בנוסחים שהיא מופיעה): בקשה להתרחשותם של ניסים בזמן הזה כשם שהם התרחשו בעבר. עגנון מעניק אפוא "לגיטימציה" לשיח על ניסים בכל דור, גם בזמן הזה, שהרי ניסים אלה הם מושא הבקשה של דורות רבים.

אֶת־כָּל־הַיְּהוּדִים מְנַעַר וְעַד זָקֵן טַף וְנָשִׁים בְּיוֹם אֶחָד בְּשִׁלְשָׁה עָשָׂר לַחֹדֶשׁ שְׁנִים עָשָׂר הוּא חֹדֶשׁ אֲדָר וְשִׁלְשָׁם לְבֹז. וְאֵתָה בְּרַחֲמֶיךָ הָרַבִּים – הִפְרַתְּ אֶת עֲצָתוֹ וְקִלְקַלְתָּ אֶת מַחֲשַׁבְתּוֹ וְהִשְׁבֹּתִי־לוֹ גְּמוּלוֹ בְּרִאשׁוֹ, וְתָלוּ אוֹתוֹ וְאֵת בְּנָיו עַל הָעֵץ (יש מוסיפים: וְעֲשִׂיתָ עִמָּהֶם נִסִּים וְנִפְלְאוֹת וְנִוְדָה לְשִׁמְךָ הַגָּדוֹל סֶלָה).
109 ראו למשל הנוסח הבלדי לסידור התפילה התימני. לסידור התפילה התימני לנוסחיו השונים ראו למשל "תכלאל" ויקיפדיה (נערך לאחרונה ב־27.1.2021) <https://bit.ly/2PSTqPj>.
110 ראו למשל רמב"ם, פ"א מהלכות תפילה ה"ד ([...]) וכיוון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו להם שמנה עשרה ברכות על הסדר. שלוש ראשונות שבח לה' ושלוש אחרונות הודיה. ואמצעות יש בהן שאלת כל הדברים שהן כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצורכי הציבור כולן [...]).
111 אדגיש כי הביטוי "בעת ובעונה הזו" הוא ביטוי נדיר ביותר בסידור התפילה והוא מעצים ומהדהד את חשיבותו של הביטוי "בזמן הזה".
112 אציין שיש שהעניקו פרשנות רוחנית גם למציאות הריאלית המאוזכרת בתפילה זו באופן שהרחיבה את הנרטיב הניסי בתפילה. ראו למשל הפירוש "שיח יצחק" לסידור "אשי ישראל" (על פי הגר"א, ירושלים, התרצ"ה), דף עד ע"ב, בד"ה "גבורים ביד חלשים".

מבחינה היסטוריוסופית, חגים אלה מעניקים חשיבות ומשמעות למעשיהם של יחידים (כולל את ניצחונם על הרבים), ולא (רק) לפעילות של הכלל, כמי שעשויים לשנות את ההיסטוריה. הוא הדין גם בסיפור שלפנינו במובן זה שהמעטים, קרי שר האוצר, חברי בית השפתותיים ופקידי המס, מנצחים את הרבים (הציבור) לאורך כל העלילה בכך שהם משיתים עליהם מס הזוי שמביא לסיומו של משבר חמור.¹¹³ עגנון מטיל אפוא אחריות רבה על שכמי היחידים.¹¹⁴ אולם קיים הבדל מהותי בין התפילה לסיפור: בתפילה היחידים הם גיבורים חיוביים שניצחו את האויב ("הרבים"), ואילו בסיפור היחידים הם "גיבורים" שאינם חיוביים, המנהיגים, שניצחו את הציבור שלהם ("הרבים"). ללמדך שניצחונם של יחידים על רבים הוא אכן נס, אולם מהותו של הנס תלויה בהקשר הדברים.

נמצינו למדים כי שמו של הסיפור חושף את הפרדיגמה של עגנון: על המיסים פירושו על הניסים. לספר על מיסים פירושו לספר על ניסים. מ"ם ונו"ן מתחלפות. אולם הן כרוכות זו בזו. על שום מה? על שום שהתבוננות מעמיקה בהיבטים ובתהליכים השונים הכרוכים בסדר החברתי, באמצעות משטר המס, כולל אלה הפוליטיים, המקצועיים והביורוקרטיים, מציפה ומציבה את הפרדיגמה שביסודה של היצירה, ולפיה המיסים הם ניסים והניסים הם מיסים, כמפורט להלן בהרחבה.

ניתן להציע פרשנות שונה ולפיה השימוש של עגנון במוטיב הנס הוא שימוש אירוני שנועד להגחכת התנהגותה של ההנהגה. אולם הוא לא נועד ליצור שיח על קיומו של נס בסדר החברתי. לדעתי, פרשנות זו, שאין חולק שהיא לגיטימית, היא פרשנות של היצירה ברובד הראשוני והשטוח בלבד. קריאה מעמיקה ביצירה מגלה רובד נוסף והוא הדיאלוג החשוב שעגנון מנהל בסיפור זה עם הסדר החברתי. עגנון, כאמור, מתקשה מאוד בהבנת הסדר החברתי, בין היתר בשל מעשיה של ההנהגה. אוזלת ידה זו של התבונה להסביר את הסדר החברתי היא, כאופציה יחידה, הזמנה פתוחה לנס להיכנס לתוך השיח של הסדר החברתי כדי להבינו. למרות זאת עגנון עדיין נותר נבוך, או דיאלקטי, משילובו של הנס בסדר החברתי בשל חששו מהשלכותיה של הזמנה זו.

2. המס הוא נס

(א) כללי

הסאטירה ב"על המסים" מושתתת בראש ובראשונה על השוואה תודעתית של הקורא: תוכני השיח המיסי שבסיפור מקבילים ועוקבים בדייקנות אחר השלבים הקלאסיים העוסקים בהיווצרותם ובקיומם של משטרי מיסוי בני זמננו. קיים בסיפור כל הספקטרום של

¹¹³ ראו למשל אורבך, לעיל ה"ש 43, בעמ' 219–220.

¹¹⁴ עמדה זו משתקפת היטב בכל הסיפורים שב"פרקים של ספר המדינה", ובמיוחד בסיפור "שלום עולמים". ראו גם פויכטוונגר (לעיל ה"ש 45), המתמקד באחד ההיבטים המרכזיים של האחריות האישית בסוגיית האי-ציות של היחיד לסמכות האל או לסמכותו של הציבור והמשתקף בכללים של המשחק הפוליטי, כמו למשל המשטר הדמוקרטי. אציין כי "על המסים" (לעיל ה"ש 11) מציב את המתח ביחסי הגומלין בין היחידים לבין המסגרת המוסדית שבה הם פועלים: האם הם מעניקים למוסד את מעמדו או שמא המוסד, כמוסד, הוא שמעניק לו את מעמדו, או שמא שניהם? ואם כן, מהי הקצאת העבודה ביניהם? הוא הדין גם באשר ליחיד: האם מעמדו נגזר ממנו בלבד או שמא למסגרת המוסדית יש השפעה על היחיד שפועל בה? או שמא לשניהם? ואם כן, שוב, מהי הקצאת העבודה ביניהם?

מרכיבי השיח המיסי העוסקים בשיח העיוני והפרקטי על משטרי המס: החל בתהליך הפוליטי, המנהלי והמקצועי של הליכי החקיקה, עבור בתוכני החקיקה ומדיניות המס המעצבת אותם, וכלה בתפקודו השוטף, על שלל תוצאותיו, כולל עלויות ציות ואכיפה.¹¹⁵ פתיחת הסיפור מנכיחה כבר בתחילת הדרך את מה שמצפה לנו בהמשך ואת סגולותיה של יצירה זו. הפתיחה מושתתת על ריאליה משכנעת,¹¹⁶ המנוסחת בידי עגנון בניסוח אסתטי ודייקני המזמין את קוראיה "במאור פנים, בפשטות ובבהירות בלתי רגילות".¹¹⁷ אולם עם סיומה מצפה לקורא תפנית והפתעה: המשך הסיפור כולל תכנים הזויים והוא מנוגד לפתיחה הריאלית.¹¹⁸ מעבר מהיר זה, בדומה למעברים דומים בהמשך הסיפור, הוא חלק מהותי מהתשתית הסיפורית שבה צומח הנרטיב המיסי/ניסי. אומנות הסיפור של עגנון יוצרת מציאות מיסית הניצבת מול המציאות המיסית האמיתית המוכרת במחוזותיו של הקורא. בכך נוצרת הזירה להשוואה, ואף לעימות, בין שתי מציאויות אלה, והיא שמולידה את הגיחוך, ואף את הסכנה, שבתוכני השיח המיסי שבסיפור.

סיפור זה של עגנון, מצוי בין שמיים לארץ. הוא אינו דמיוני לחלוטין מחד גיסא, ואינו עולה בקנה אחד עם מציאות פוליטית וכלכלית "סבירה" המוכרת לקורא מאידך גיסא. עגנון מצליח להעניק ממד ריאלי לסיפור גם באמצעות הזרימה הליניארית והמפתיעה של הסיפור באופן שאין בו סיפור בתוך סיפור, כדרכו, לעיתים, של עגנון.¹¹⁹ עגנון משייט לו בבטחה ובווירטואוזיות בתוך שבין המציאות לבין הדמיון כאשר שוטו מתרחש לא במרחק רב מהמציאות: הוא אינו בדיוני לחלוטין. מרכיבי השיח המיסי הקלאסיים המוכרים משתקפים בסיפור, ללמדך שהסיפור אינו בשחקים. גם כאשר עגנון מתקרב אל המציאות, ונראה שהוא צולל לתוכה ועלול להתרסק, אזי הוא דואג מייד לנסוק מעלה. דוגמה בולטת לכך הוא מופע הקמתן של ועדות רבות, מופע שהוא אחד הצירים המרכזיים בסיפור. ככלל, מופע זה תואם את המציאות הריאלית הפוליטית,¹²⁰ אולם כדי להמריא את סיפור הוועדות מהשדה הריאלי לשחקים, לבדיון, אזי עגנון במסגרת תיאור הוועדות השונות, ה"ריאליות", הוא מספר, בין היתר, גם על שתי ועדות:

[...] עוד אחת הורכבה, של היסטוריונים ופיזיקאים ובוטאניים, שהיה עליהם לחקור אימתי הופכים עצמם המקלות לתנינים ואימתי הם מציצים ומוציאים

115 עלויות ציות הן העלויות, במובן הרחב ביותר, שהמציית לחוק נדרש לשאת בהן. עלויות אכיפה הן העלויות, במובן הרחב ביותר, שהסדר החברתי, באמצעות השלטון, נדרש לשאת כדי לאכוף את החוק.

116 לחשיבותה של הריאליה בהקשר שלפנינו ראו לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 14.

117 ראו הירשפלד, לעיל ה"ש 33, בעמ' 15.

118 וכדבריו של הירשפלד (שם, בעמ' 16): "אבל מיד לאחר אותו משפט קצר [משפט הפתיחה], או חלק משפט, צומח משהו מפתיע ומוזר המתייחס כבר אל מה שנאמר, ובו בזמן מתחיל לטוות סביב הקורא רשת דקה של זיקות וצללים [...]".

119 כך למשל הסיפור "הכנסת כלה", שהוא מלאכת מחשבת של אומנות הסיפור בתוך סיפור של עגנון (ראו שמואל יוסף עגנון **הכנסת כלה** (1931)).

120 על הדיון בשימוש בוועדות ציבוריות במסגרת ההליכים המטרימים שינויים במשטרי המס, ראו דוד גליקסברג "רפורמות מס בישראל: דברים אחדים" **רפורמות מס** 9, 27–29 (דוד גליקסברג עורך, 2005).

שקדים. וועדת המסים הרכיבה וועדה משפטית לעיין בדינם אם זכאים אותם המקלות לשלם מס אף בזמן שהם תנינים ושקדים.¹²¹

הקורא מצוי עתה בעולמן ה"קסום" של הוועדות השונות המצויות בין שמיים לארץ. גובה טיסתו של הטקסט מעל המציאות הוא סוד קסמו של הסיפור והוא שמעניק לו את אופיו המיוחד. אי-המראתו הרחק לשחקים והיאחזותו הלא רופפת של הסיפור במציאות מובילות את הקורא להשתאות לנוכח המתרחש.

קיימת חשיבות רבה ביותר בהצבתו של המשבר הכלכלי-חברתי כאירוע המכונן של הפתיחה המושך אחריו את הסיפור, ללא מאמץ רב, לתוך זרמי עומק פוליטיים ותאולוגיים. תופעה דומה מצויה גם בפתיחה של "שלום עולמים", סיפור העוסק בהתמודדות הפוליטית והחברתית עם משבר חריף של בצורת "צרה גדולה באה על המדינה. מיום שנוסדה המדינה ועד עכשיו לא היתה צרה שכזו".¹²² חנן חבר מציין בהקשר זה את דברי קרל שמיט (Carl Schmitt) על חשיבותה של שעת חירום באנלוגיה בין הפוליטי לתאולוגי. לפי שמיט, הריבון מוגדר כאותו כוח פוליטי אשר בידו להכריז על שעת חירום ובכך להפסיק את תחולת החוקים לאורך כל מצב החירום. בכך הריבון (הסדר החברתי) מתקשר למושג האל, אשר בכוחו לבצע ניסים ובכך להשעות את חוקי הטבע.¹²³ עגנון מכניס את הקורא אחר כבוד לתוך עולמות חברתיים משבריים שהם אולמות מעבדה משוכללים שעגנון יצר כדי לבחון במצבי חירום אלה אם קיימת אנלוגיה בין האל לבין הריבון. אם נשוב לתמה הניסית במאמר זה, אזי נבין, כמפורט בהמשך, כי מצב החירום מהווה את בית הגידול הניסי מושא הסיפור. "השתאותו" של עגנון מהסדר החברתי מקבלת את עוצמתה לנוכח העובדה כי על אף כל הכשלים והעיוותים הסדר החברתי, קרי משטר המס, עומד ביעדיו וגובה את המס לצורך מימון הוצאותיה של המדינה:

נניח את הנרגנים ונרגנותם ונפנה לעסקיה החיוניים של המדינה. לא היו ימים מרובים עד שכל בני המדינה מצאו להם מקלות ומצאה המדינה לגבות מהם מס מקלות ולשלם לפקידים, וכן לפקידים האחרונים שהעמידה המדינה לשם גביית מס המקלות.¹²⁴

משטר המס מתפקד אפוא מבחינה גבייתית על אף תוכנו המפוקפק והאקראיות המאפיינת את התרחשותם של האירועים, ולמרות התוצאות ההזויות של חלק נכבד מהשלבים השונים

121 ראו עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 233. אציין כי עגנון יודע גם לנסוק גבוה ורחוק מעבר לממד הריאלי ולהתמקד בו, בניגוד לסיפור שלפנינו. ראו למשל שמואל יוסף עגנון "ספר המעשים" סמוך ונראה 85 (1998). על יצירה זו אמר דן לאור כי היא כוללת "[...] סיפורים קצרים, חלקם אף קצרים מאוד, שהציגו רצף של אירועים שהתאפיינו בקשר סיבתי רופף לחלוטין ובהבחנה מטושטשת לגמרי בין מציאות לבדיון. הסיפורים הללו הציגו מציאות מעוותת ומעוררת מבוכה" (ראו דן לאור ש"י עגנון 88 (2008)). כן ראו הירשפלד, לעיל ה"ש 33, בעמ' 201.

122 עגנון "שלום עולמים", לעיל ה"ש 58, בעמ' 217.

123 ראו חבר, לעיל ה"ש 50, בעמ' 118. לדיון נרחב ביחסי הגומלין בין הפוליטיקה לתאולוגיה, כולל דיון בתפיסתו של שמיט, ראו למשל Giorgio Agamben, *The Kingdom and the Glory: For a Theological Genealogy of Economy and Government* (2011).

124 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 237.

הכרוכים באכיפת המס ובציות לו, ומעל לכול מעשיהם של המנהיגים. אזכיר: עגנון אינו מבין את מהותו של הסדר החברתי לא רק מבחינה אונטולוגית אלא גם לנוכח הביקורת החריפה שהוא מותח על התנהגותה של המנהיגות.¹²⁵ עגנון תמה כיצד מצליח משטר המס למלא את ייעודו הגבייתי לנוכח התנהגות זו. תמיהה זו, מעצם טבעה, אינה מצטמצמת למוסד המס אלא לסדר החברתי בכללותו: כיצד הוא מתקיים. חלופה אפשרית, ואולי יחידה, שעגנון מציב כדי להסביר זאת היא זיהויה של סביבת העבודה של הסדר החברתי עם תופעת הנס: על אף משטר המס ההזוי, סכלותה של ההנהגה הפוליטית והכאוס האדיר שנובע מכך, משטר המס אינו קורס אלא הוא חי ונושם ומצליח לגבות הכנסות למימון הוצאות הממשלה.¹²⁶ האין זה נס? השיח המיסי העגנוני נושא אפוא אופי ניסי בהיותו חסר את התבוננות המוכרת היטב משיחים של הסדר החברתי, כולל זה המיסוי, והמהווה את הציר המרכזי בשיחים אלה. ממדיה של תופעת הנס העגנונית הולכים וגדלים ככל שחולשותיו של האדם הולכות ומתעצמות. עגנון מעניק לדמויות שבסיפור ולתוצרי שיתוף הפעולה שביניהן קרי: מרכיבי הסדר החברתי, מאפיינים שליליים עמוקים ונרחבים עד כי ממדיו של המעשה הניסי בדמותו של משטר המס על מקלות ההליכה הולכים וגדלים. עגנון מטיל אפוא ספק רב בקיומו של סדר חברתי תבוני בשל עמדתו הפסימית בדבר הפעילות האנושית.

עגנון "מאפשר" את בניין הכוח של הנס. כך למשל לאורך כל הסיפור עגנון מבקר את הדיסוננס הגדול שקיים בשלבים השונים בסיפור בין היקף הדברנות של המנהיגות והחשיבות הרבה שהם עצמם מעניקים לדברנותם, לבין עשייתם הדלה וחסרת האחריות. ביקורתו זו מתבטאת גם בשמה של הרשות המחוקקת "בית שפתותיים",¹²⁷ קרי: בית שמדברים בו ולא בית שמחוקקים בו. ביקורת זו מתעצמת ב"החוטפים", שבמרכזו הדברנות הפוליטית, על התופעות הנלוות לה, שהולכת ומתמסדת בתופעת ה"נאומים",¹²⁸ ואלה הופכים להיות חלק מהתשתית הפוליטית הדומיננטית במרחב הציבורי. מול הדברנות הגואה וחסרת האחריות, הכוללת גם סיפור בדיחות, ניצב חוסר עשייה,¹²⁹ כאשר התנהגות הגזבר היא אב הטיפוס של מציאות זו. בהינתן דיסוננס זה, לא פלא שכאשר המנהיגות הפוליטית מאותגרת בעשייה פוליטית מורכבת ואין באמתחתה היכולת להתמודד עם אתגר זה, אזי אין נוח בנסיבות אלה מיצירת שיח שיאפשר לנס לחדור לסדר החברתי כתחליף

¹²⁵ ראו גם לעיל בטקסט שלאחר ה"ש 67.

¹²⁶ אציין בקצרה כי המאפיין של חוסר היעילות של מוסד המס המצוי אצל עגנון הוא תלוי תרבות. כך למשל, הסופר היפני הרוקי מורקמי מעריך בספרו **על מה אני מדבר כשאני מדבר על ריצה** 96 (דליה טסלר מתרגמת, 2010) את פקיד המס ומייחס לו יעילות ("אחרי ליל כל הקדושים מגיע החורף – בקיצור, בפשטות ובלא אומר, אבל בבטחה, ממש כמו פקיד מס יעיל"). מאפייניו היעילים של פקיד השומה היפני הם קיצור, פשטות, ללא דיבורים, והכול בביטחון. מאפיינים אלה נעדרים מפעילות ההנהגה בעגנון "על המסים" (לעיל ה"ש 11).

¹²⁷ למשמעות הביטוי "בית שפתותיים" לעיל ראו ה"ש 40.

¹²⁸ בסיפור זה מתוארת חטיפתו של מר ריינהולץ, הנמנה על ההנהגה הפוליטית, זמן קצר לפני נאומו לפני ציבור גדול שהתכנס במיוחד לצורך זה. חילופי הדברים בין הנחטף לחוטפים מלמדים על חשיבותה הפוליטית והממסדית של התרבות הנאומית.

¹²⁹ ראו גם לעיל בטקסט שלאחר ה"ש 67.

לעשייה תבונית. האקט של פתיחת האוצר הוא מיקרוקוסמוס של תוכנה זו: לאחר שלב הדברנות חסר האחריות מתבצעת פנייה ישירה לנס באמצעות הדברנות של אמירת מילות הקסם. המילים הללו הן הכלאה של הנס עם תרבות הדברנות.

עגנון אינו מייבא את הנס לתוך השיח של הסדר החברתי במאור פנים אלא במבוכה ובחשש גדול. עגנון עומד פעור פה, עיונית ואקזיסטנציאליסטית, מול ההצלחה, ולו גם היחסית, של הסדר החברתי. מבוכתו נובעת מאי-יכולתו להכיל ולהסביר את קיומו של הסדר החברתי. בתנאים אלה עגנון מודע היטב לאטרקטיביות הרבה שיש למושג הנס בהיותו המועמד הנוח והפשוט, ואולי הטבעי, שיגויס למשימת ההבנה של הסדר החברתי. עגנון חושש מכך שתובנת המס תהיה ברירת המחלל להבנת תפקודו של הסדר החברתי.

הפנייה לנס אינה פנייה רק לחלופה ההיסטורית היהודית, שמצויות לה מקבילות בתרבויות שונות, העמוסה בנרטיבים ניסיים, אלא בראש ובראשונה היא פנייה לחלופה ה"דתית", הכוללת, בקווי מתאר גסים, שלוש חלופות משנה: התאולוגית, הרליגיוזית והתאוקרטית. סיפורו של עגנון מציג את נוכחותן של שלוש החלופות הללו בסביבת השיח על מיסים באופן בולט. מטבעם של הדברים שלא ניתן במאמר זה לעסוק בהבחנה בין שלוש חלופות המשנה הללו, ולכן אכניסן תחת כנפיה של החלופה הדתית. החדרת החלופה הדתית לשיח שלפנינו נושאת משמעות כפולה: ראשית, המשמעות המוסדית. המדינה, כישות אזורית, חילונית, נזקקת למוסד הנס כדי שמדיניותה הפיסקאלית תצלח. לשון אחר: הסדר החברתי אינו יכול להסתפק במרכיביו המוסדיים האזרחיים, שאינם דתיים, והוא נזקק אפוא למרכיבים מוסדיים דתיים כדי שפעילותו תוכתר בהצלחה; שנית, המשמעות הפרשנית והנרטיבית. עגנון מביט פנימה לתוך המציאות של הסדר החברתי הנפרס לפניו באמצעות משטר המס על מקלות ההליכה ומפרש זאת פירוש ניסי. גישה זו אינה מתמקדת אפוא בהיבט המוסדי אלא בפרשנות ובנרטיב העולה וצומח ממציאות הזויה זו.

(ב) מס ונס: מ' ו-נ' מתחלפות

מוטיב הנס שבסיפור שלפנינו משתקף בראש ובראשונה בתוכנו של הסיפור, על מרכיביו הפוליטיים והביהיוורליים, בתוצאותיו הגרוטסקיות, ובמרכזן התוצאה המפתיעה של גביית המס, כך שקיומו ותפקודו של המס הוא בגדר נס. עגנון אינו מסתפק בכך, וכדי להדק את מוטיב הנס שביצירה הוא מעגן, טקסטואלית, את הנס עיגון נרחב וגלוי. זה נעשה בשתי טכניקות: ראשית, באמצעות הכללת מרכיבים או ביטויים ניסיים בתיאור הסיפורי של תהליכי הסדר החברתי; שנית, בהחלפת האותיות מ' ו-נ' זו בזו.

(1) שם הסיפור "על המסים"

ראש למופע הניסי בטקסט הוא שמו של הסיפור. כפי שציינו בהרחבה לעיל,¹³⁰ שמו של הסיפור "על המסים" מגיע מתפילת "על הנסים". מ' ו-נ' מתחלפות. אין כאן רק החלפת אותיות "שובבה" או "טכנית", אלא החלפה מהותית, כמפורט שם, בשל נקודות ההשקפה והחיבור המקשרות את המס לנס.

¹³⁰ ראו בהרחבה לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 105 ואילך.

(2) "אף הם היו באותו המס"

המופע הניסי מקבל ביטוי נוסף וכולט לכך כאשר עגנון מתאר היבטים שונים הקשורים לצדק, בהקשר השוויוני, של משטר המס החדש:

וכאן צריך בעל ספר המדינה להגיד שבחם של גדולי המדינה, הרי שקובלים עליהם על גדולי המדינה שכל הצעה שגורמת להם חסרון כיס ראשונים הם לבטלה, ובאמת אין הדבר כן. אתה מוצא אף על פי שאף הם היו באותו המס הסכימו על מס המקלות, ולא עוד אלא שהוסיפו חוק עזר שהכל חייבים במקל, בין שזקוקים למקל בין שאינם זקוקים למקל צריכים להלך במקל.¹³¹

הביטוי "שאף הם היו באותו המס" הוא שוב המרה של נו"ן במ"ם, החורגת מהמשמעות הטכנית של ההמרה, ומקורו בביטוי החז"לי "אף הן היו באותו הנס". מ' ו'נ' מתחלפות. נס ומס. ביטוי זה מופיע בתלמוד הבבלי בעניין חיוב נשים בשלוש מצוות עשה, שאף שהן פטורות מהן בהיותן מצוות עשה שהזמן גרמא, מעורבותן בנס גורמת לחיובן.¹³² המצווה הראשונה היא מקרא מגילה: "ואמר רבי יהושע בן לוי נשים חייבות במקרא מגילה שאף הן היו באותו הנס".¹³³ המצווה השנייה היא נר חנוכה: "דאמר רבי יהושע בן לוי נשים חייבות בנר חנוכה שאף הן היו באותו הנס".¹³⁴ והמצווה השלישית היא מצוות שתיית ארבע כוסות בליל הסדר: "ואמר רבי יהושע בן לוי נשים חייבות בארבעה כוסות הללו שאף הן היו באותו הנס".¹³⁵ כל שלושת המקורות הללו עוסקים בהעצמת השוויון המגדרי בשיח ההלכתי באמצעות שחיקתה של ההלכה המכוננת היוצרת פער מגדרי, ולפיה נשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן.¹³⁶ עגנון משתמש בחילופי הנס והמס שלפנינו בהקשר של יצירת משטר נורמטיבי שוויוני. עגנון מעתיק את אתגר המשטר השוויוני בהקשר המגדרי בתוך העולם הנורמטיבי-הלכתי, שהוא אחד האתגרים הגדולים בתקופה המודרנית, אם לא הגדול שבהם, לתוך העולם החוץ-הלכתי, בכל הקשור לסדר חברתי שוויוני, כולל משטר מס שוויוני, שגם עליו ניתן לומר שהוא אחד האתגרים החברתיים והכלכליים הגדולים ביותר בתקופה המודרנית.

ההיבט השוויוני מצוי ביצירה בדיון שבפנינו בשני מוקדים: ראשית, הפוליטיקאים חוקקו את משטר המס ביודעם שתחולתו כוללת גם אותם; שנית, לחוק הייתה תחולה

131 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 234.

132 בתלמוד הירושלמי, מגילה ב, ה מצינו: "בר קפרא אמר צריך לקרותה לפני נשים ולפני קטנים שאף אותם הוו בספק. ר' יהושע בן לוי עבד כן מכנש בנוי ובניי בייתה וקרי לה קומיהון". הירושלמי משתמש במונח "ספק" ולא ב"נס". לדיון במשמעותו הנורמטיבית של הביטוי "אף הן היו באותו הנס", בהתפתחותו ההיסטורית וביחס בין המקורות בתלמוד הבבלי לבין המקור בתלמוד הירושלמי, ראו למשל אורי ארליך "אף הן היו באותו הנס" – לגלגולה של טענה שוויונית בעולם ההלכה "עין טובה – דו שיח ופולמוס בתרבות ישראל" 142 (נחם אילן עורך, 1999). כן ראו שמואל ספראי "מחויבותן של נשים במצוות במשנתם של התנאים" ספר השנה למדעי היהדות והרוח כו–כו 227 (התשנ"ה); אפרים קנרפוגל "בענין אף הן היו באותו הנס" אור המזרח לב 125 (התשמ"ד).

133 בבלי, מגילה ד ע"א.

134 בבלי, שבת כג ע"א.

135 בבלי, פסחים קח, ע"א.

136 ראו ארליך, לעיל ה"ש 132.

אוניברסלית רחבה, וכל אחד מיחידה הציבור חב במס החדש. עגנון מציין בביקורתו הפוליטית, באמצעות ההשוואה בין שני ההקשרים הללו, כי כשם שהשוויון המגדרי ההלכתי הוא חלקי ביותר,¹³⁷ כך גם ביחס להיבט השוויוני שבמשטר המס, שהרי לפנינו מבחינה אפקטיבית מס גולגולת,¹³⁸ המפר את השוויון המהותי בפרספקטיבה של היכולות הכלכליות. לשון אחר: העובדה שמשטר המס הוא אוניברסלי, כולל המנהיגות הפוליטית, וחל על כולם באופן "שוויוני", אינה הופכת את משטר המס על המקלות למס צודק, משום שעדיין משטר המס שבו עסקינן הוא משטר מס גולגולת המטיל מס זהה על יכולות כלכליות שונות, ולכן הוא אינו שוויוני מבחינה מהותית. מובן שאין להתעלם מכך שמשטר מס הגולגולת במתכונתו האוניברסלית, כפי שמופיע ביצירה, הוא צודק ממשטר מס הגולגולת הנעדר תחולה אוניברסלית, ובוודאי ממשטר מס גולגולת המוציא מתחולתו את המנהיגות הפוליטית, אולם עדיין הוא סובל מעיוותיו של מס הגולגולת בהקשר של הצדק החלוקתי. מובן שאיננו פטורים מהאירוניה העגנונית גם בסוגיה זו: השימוש האירוני בביטוי של "אף הם היו באותו הנס" אגב המרתו ל"אף הם היו באותו המס", משמעו כי עגנון רואה תופעה ניסית בכך שתחולת משטר המס היא אוניברסלית, ללא כל הפליה. בכך הוא גורס כי במהלך רגיל, שאינו "ניסי", יש לצפות שהמס יהיה נעדר תחולה אוניברסלית. לא זו אף זו: ניתן אולי להרחיק לכת ולומר כי עגנון גורס שיצירת משטר הלכתי שוויוני בהקשר המגדרי אף הוא בבחינת נס.

(3) "בת מזל היא המדינה"

כבר בתחילת תיאור השתלשלות קורותיו של משטר המס, עגנון מדגיש את האקראיות, את המזל, ב"גילוי" משטר המס ה"חדשני":

[...] אבל בת מזל היא המדינה. אפילו מתוך דבר של מה בכך קרנה מתרוממת. מעשה בזקן אחד מזקני בית שפתותיים ששכח שם את מקלו. כשחזר לביתו וביקש להעמיד את מקלו במקומו, מצא שאין בידו המקל, שמתוך פיזור הדעת שכח את מקלו בבית שפתותיים. מיד התחיל כועס על שמש בית שפתותיים שלא נתן לו המקל בידו. אבל כדי להרבות כעסו לא היה פנוי, שכבר עלה לפניו ריח סעודת ערבית. גנז את כעסו עד למחר וישב לסעוד. בין כף לכף ולגימא ללגימא חזר ונזכר מעשה המקל. התחיל תמיה על עצמו, שזקן שכמותו יודע להלך בלא מקל. למחר נכנס לבית הוועד וסיפר את הדבר [...] היה שם אדם אחד ששמע את מעשה המקל ולא דלדל את פיו לשם סתם דברים אלא שמר בלבו את המאורע לטובת המדינה. וכשנפתחה הישיבה וחזרו לדון, עמד על רגליו ואמר, הסו רבותי הסו, יש לי

137 אציין בקצרה שחלקיות זו אינה נובעת רק מכך שככלל נשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן, אלא גם מכך שתחולתו של הנימוק "שאף הן היו באותו הנס" אף היא חלקית. ראו במאמרים המובאים בה"ש 132 לעיל. כן ראו תוספות פסחים, קח, ע"ב, ד"ה "שאף הן היו באותו הנס"; ספר הישר לר"ת, חלק השאלות ותשובות סימן ע, סעיף ד; מאיר ליכטנשטיין "אף הן היו באותו הנס: שנה בשנה, תשס"ג" דעת: לימודי יהדות ורוח (התשס"ג) <https://bit.ly/3uiDQMa>.

138 לדין במס הגולגולת ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 170 ואילך.

לומר דבר. יש שהטו אוזן והמתינו לשמוע ויש שישבו וציירו מיני פרצופים המבדחים, ויש שישבו סתם ויש שהכינו עצמם לבטל את דבריו. היה זה עומד וצועק, עצה מצאתי, עצה השווה לכל נפש, בבקשה רבותי, שמעו תחילה ואחר כך אתם משיבים, דבר אחד רבותי, דבר אחד הנחתם, הנחתם בלא מס. ומהו? המקל רבותי, המקל. הולך בטל זה פוטר עצמו מחובות המדינה. לפיכך רבותי מציע אני לגבות מס מן המקל [...].¹³⁹

הביטוי "בת מזל", השם המפורש של ה"נס", מופיע לא רק בתחילת הסיפור אלא גם בסופו:¹⁴⁰

[...] אם כן למה בעל ספר המדינה אינו יכול להניח את עטו מידו, אלא לפי שעדיין יש דברים במדינה שמבקשים תיקונם ומוטל עליו על בעל ספר המדינה לכתוב עליהם. ואין ספק שיסתדרו הדברים ויבואו על תיקונם, שבת מזל היא המדינה. ואפילו השלום שהוא למעלה מן הטבע אף הוא נתגלגל ובא למדינה, כמו שמפורש בפרק שלום עולמים.¹⁴¹

סיפורה של המדינה פותח ומסיים במזל: בתחילת היצירה, בתיאור של אופן בחירת בסיס המס של מקלות ההליכה, ובסופה – כאשר רוח של אופטימיות (או ציניות) שורה על עגנון בקובעו כי "אין ספק" שכל הטעון תיקון בחייה של המדינה יבוא על תיקונו, כולל השלום. רוח זו נסמכת על מזלה (נס) של המדינה. המוטיב של המזל/הנס בסיפור זה גם עולה בקנה אחד עם עמדתו של גרשון שקד, שלפיו עגנון מנהל דיאלוג צפוף ונוקב עם האקראיות, שהוא מושג יסודי בשיח על נס.¹⁴²

(4) מקלות ההליכה כמושא (בסיס) המס

המרת תרבות המס לתרבות של נס מתרחשת בסיפור גם באמצעות שילוב, מתוחכם וביקורתי, של אלמנטים ניסיים בולטים ומוכרים, "אייקוניים", תרבותיים, שאינם מאפשרים לטעות בעניין מעמדו המרכזי של הנס ביצירה. עגנון מודע לכך שכל תרבות מס כוללת מעצם טיבה וטבעה תכנית היסטוריים,¹⁴³ ולכן על תרבות המס (הנס) החדשה להכיל תכנים היסטוריים הכוללים אלמנטים ניסיים מובהקים, בחלקם הגדול מקראיים, המשתקפים כאמור בהיבטיו השונים של מוסד המס.

139 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 232–233 (ההדגשה הוספה). קטע זה מהווה את המפנה הדרמטי והחשוב בסיפור: משיח על סדרי החברה השונים אל שיח הזוי של "מזל" ו"מעשה בזקן [...]" ששכח את מקלו. מפנה זה מסמן בעוצמה רבה את המעבר מנראטיב פוליטי, ריאלי ותבוני במידה בלתי מבוטלת, לנראטיב "נסי" או "מזלי" המייצר מתח לקראת המשך הסיפור: כיצד תיראה רקמת החיבור בין שני הנראטיבים. למפנה סיפורי עגנוני ראו למשל הירשפלד, לעיל ה"ש 33, בעמ' 39 (העוסק בסיפור "שלוש אחיות").

140 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 237 (ההדגשה הוספה).

141 "שלום עולמים" הוא הסיפור השני בספר "פרקים של ספר המדינה" (ראו לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 58).

142 גרשון שקד "תקבולות וזימונים" **אמנות הסיפור של עגנון** 43 ואילך (1973).

143 ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 160 ואילך.

עגנון מציב קשת רחבה של מופעי נס המתחברים עם תכנים היסטוריים. המופע המרכזי הוא "מקלות ההליכה", הניצבים במרכזו של הסיפור, המזכירים בראש ובראשונה את מטה הקסמים המוכר לנו בהווייתו הניסית בסיפורי המקרא, בעיקר במאבק בין פרעה מלך מצרים לבין משה ובמקומות נוספים.¹⁴⁴ אציין כי עגנון בחר דווקא את מקל הקסמים כאייקון הניסי בשיח המיסי שבסיפור, משום שהוא בבחינת קרמז (אלוזיה) המפגיש נרטיבים מיסיים. ראשית, מקל או מטה מסמן כוח, סמכות ושלטון.¹⁴⁵ מוסד המס הוא אחד מהביטויים הבולטים ביותר לכוחו השלטוני והאכיפתי של הסדר החברתי בשל הקושי הרב של האזרח לציית לחוק ולוותר על ממונו, גם אם האזרח הוא בעל רגשות פטריוטיים.¹⁴⁶ לצד הפונקצייה הסמכותית המקל מייצג את האכיפה הקשה המאפינת את משטרי המיסוי מצידה של המדינה. נוסף על שניים אלה, המקל הוא הרמז למכשיר המעניק ביטחון למתקשים בהליכה, וחיבורו למוסד המס מציף שני היבטים הקשורים למוסד זה: ראשית, ללא מוסד המס החברה אינה יכולה להתקיים. המיסוי מעניק אפוא ביטחון לתושבים בדומה למקל ההליכה; שנית, משטר המס שבסדר החברתי הוא שמופקד על פונקציית החלוקה מחדש,¹⁴⁷ ובמרכזו העברת מקורות לשכבות חלשות. מקלות ההליכה משמשים את החלשים (פיזית) בחברה.¹⁴⁸

אם שבים למקל בכשירותו כמחולל מעשי ניסים, עולות כמה סוגיות: האם ההרמז שטמון במקל הוא למטה אהרן, המייצג במקרא סמכות רוחנית שמעודדת את הקורא לסמוך על מחולל נס אמיתי, או שמא למטה החרטומים שהוא אחיזת עיניים, או אולי לשניהם גם יחד בשל תפיסה אמביוולנטית ביחס לנס? לשון אחר: עגנון מדגיש כי מחוץ לדיון בנס בהקשר של התאוריה הפוליטית-תאולוגית, הרי לעיתים מזומנות הנס (המס) הוא אחיזת עיניים.¹⁴⁹

144 ראו למשל שמות ז; במדבר יז 16–21 (סיפור המטות לאחר פרשת קורח).

145 עגנון משתמש במקל גם לצורך סימון סמכות מקצועית. ראו גם "התעודה" בעגנון "ספר המעשים", לעיל ה"ש 121, בעמ' 97–98.

146 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 234 ("בראשונה נתקבל החוק כדבר המותנה מאליו. אין צריך לומר על מי שלא היה לו מקל, אלא אף בעלי המקלות לא אמרו דבר. אדרבא יש מהם שהיו מתגאים ואומרים, וכי למקל אנו צריכים, אלא כדי לשלם מס ולחזק את אוצר המדינה. על יד על יד התחילו המקלות מתמעטים והולכים עד שנעלמו. וחיגרים ופסחים וזקנים מה עשו, והרי אינם יכולים להלך בלא משענת, נטלו להם סוככים שסוככים מפני הגשמים והיו סומכים עליהם ופוטרים עצמם ממס מקל"). ראו גם את דברי קאנט, לעיל ה"ש 77.

147 ראו Louis Kaplow & Steven Shavell, *Why the Legal System is Less Efficient Than the Income Tax in Redistributing Income*, 23 J. LEGAL STUD. 667, 667–669 (1994).

148 ראו גם לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 60.

149 כך, למשל, קורותיו של משטר המס על מקלות ההליכה הם במידה רבה אחיזת עיניים משום שבמס גולגולת עסקינן. ראו להלן בטקסט הסמוך לה"ש 170 ואילך. אציין גם שאזכורם של חרטומי מצרים יוצר הרמז בין המדינה המתחדשת לבין מלכות פרעה הפותח שער לדיון בהקשרים מגוונים, ובין היתר כתשתית לצמיחתה של עמדה אנטי-מיסית ואנטי-ממשלית.

ההדהוד הניסי הבוקע ועולה ממקלות ההליכה,¹⁵⁰ משתקף היטב גם מעבודת הוועדות השונות שהוקמו לצורך בחינת משטר המס, התופסות חלק נרחב מהתהליך הדמוקרטי:¹⁵¹

[...] ומיד עברו לסדר היום והרכיבו וועדה של סטטיסטיקונים לבדוק כמה מקלות יש במדינה. וועדה אחרת בחרו לעיין כמה חייב המקל לשלם. וועדה אחרת בחרו לעיין אם קביו של חוגר הם כמקלות, ואם כמקלות, אם כמקל אחד או כשנים, ואם כשנים, אם דינם כדין שינים תותבות שגובין מס מכל טור וכדין משקפים שגובין מס מכל זכוכית. צירפו לאותה הוועדה וועדת סניף שקראה לעצמה וועדת משנה, לעיין בדינם של מקלות המלמדים, אם דינם כדין כלי מלאכה או דין מותרות עליהם, שכן יש מכים וחובטים ביד, והגידמים בועטים ברגליהם. עוד אחת הורכבה, של היסטוריונים ופיזיקאים ובוטאניים, שהיה עליהם לחקור אימתי הופכים עצמם המקלות לתנינים ואימתי הם מציצים ומוציאים שקדים. וועדת המסים הרכיבה וועדה משפטית לעיין בדינם אם זכאים אותם המקלות לשלם מס אף בזמן שהם תנינים ושקדים.¹⁵²

(5) האוצר של עלי בבא וארבעים השודדים

המופע הניסי בסיפורנו אינו מצטמצם רק לשימושים ב"סמלי" נס המוכרים מהמקורות היהודיים הקלאסיים, ובמרכזם סיפורי המקרא, אלא הוא יש בו פנייה גם למקורות נוספים, קלאסיים, אייקוניים, היוצרים מופע ניסי אוניברסלי המוכר לכול. בתיאור המפגש הגרוטסקי בין הגזבר (שר האוצר) לאחת הוועדות שמונתה לצורך פתרון המשבר התקציבי, שבמסגרתו רוצה הגזבר להציג לפני הוועדה את קופתה הריקה של המדינה, עגנון משתמש בסיפור על עלי בבא וארבעים השודדים:

[...] ומיד הרתיע את כסאו ועמד מתוך כובד ראש שקורין בלשון המדינה רצינות והכניסם לבית האוצר והוציא מפתח של כסף. מסר את המפתח בידי ראש הוועדה ובוזה הלשון אמר לו, מאחר שראיתי שכל אימת שאני פותח במפתח של ברזל אני מוצא את הקופה ריקה נמלכתי ועשיתי מפתח של כסף, אפשר שלכבודו של המפתח החדש ולכבודכם רבתי אפשר שתתמלא כל

150 אציין כי זיהוי המקל עם הנס מלווה את עגנון ביצירתו גם מחוץ להקשר המיסי. ראו עגנון **תמול שלשום**, לעיל ה"ש 63, בעמ' 217 [...] אלא אב זקן יש לי והרבנית משוך עליה השלום הבטיחה לי שיחיה מאה עשרים ושבע שנים, והיא צדקת גדולה היתה ומופתים גדולים הראתה, שמקלו של רבי מאיר'ל מפרימישלן היה לה". למופע נוסף ושונה של המקל ראו גם שם, בעמ' 588.

151 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 233.

152 אוסיף כי הזיקה בין הנס לבין אוצר מצויה אצל עגנון גם מחוץ לסיפורנו. ראו עגנון **תמול שלשום**, לעיל ה"ש 63, בעמ' 228 [...] ואם לא יתרחש נס ירדו הנושים לבית אבא ויקחו את כרו מתחת לראשו. כלום אותו מעשה של רבי יודיל חסיד וגימל בנותיו, שנודמן לו אוצר, כלום אמת הוא? [...] ובני אדם שמחבבים את הניסים בדו להם מעשה באוצר [...] אם כן מה לנו אם נעשה לו נס לר' יודיל ונודמן לו אוצר [...] ראו גם שם, בעמ' 64. למעשה זה של רבי יודיל חסיד וגימל בנותיו שנודמן לו אוצר, ראו עגנון "הכנסת כלה", לעיל ה"ש 119, בעמ' שצז-שצט.

הקופה כסף. מכל מקום איעצכם לחשו תחילה שומשמין פתח עצמן. חזרו
חברי הוועדה אצל שולחיהם בידים ריקות ובפה מלא בדיחות.¹⁵³

דברי הפתיחה שנדרשים בפתיחת אוצר המדינה במפתח הכסף:¹⁵⁴ "שומשמין פתח עצמן",
שאותם יש ללחוץ,¹⁵⁵ מבוססים על אמירת מילות הקסם המפורסמות: "שומשום היפתח!"
ו"שומשום היסגר!" לצורך פתיחתו וסגירתו של האוצר בסיפור "המעשה בעלי באבא
וארבעים השודדים" (ששפחה הביאה להם את קיצם הנורא),¹⁵⁶ וכן ב"סיפורו של אלדין או
מנורת הקסמים",¹⁵⁷ שבהם גם נדרשת אמירה של מילות קסם לצורך פתיחת האוצר
וסגירתו.¹⁵⁸ המנהיג הפוליטי שאמון על הסדר החברתי-כלכלי מלמדנו כי לחשי הקסמים
הללו, הנדרשים לפתוח את האוצר ולבחון את תוכנו, מורים כי הדרך לפיצוח סודו של
האוצר, שבלעדיו הסדר החברתי אינו יכול להתקיים, היא דרך קסמים, דרך שתואמת סביבה
ניסית לא רציונלית.

לחשי קסמים מצויים ביצירות ספרותיות רבות. האם בחירתו של עגנון דווקא בלחשי
הקסמים שבסיפור על "עלי באבא וארבעים השודדים" נעוצה באופיו של האוצר שבסיפור
הנבחר: אוצר של שודדים? עגנון מבקש לפתוח את קופת המדינה באותה נוסחה שבה
פותחים אוצר של שודדים. האם עגנון גורס כי אוצר המדינה הוא אוצר של שודדים? האם
יש בכך ביטוי ליחסו השלילי של עגנון למוסד המס בכלל ולאנשים האחראים לקיומו
ולתפקודו בפרט? האם הליברטניאניות מקבלת כאן ביטוי חריף ביותר בהעניקה תווית של
אי-חוקיות – אקט של שוד – למשטרי המיסוי? האם הממשלה היא שודדת ופרי מעלליה
הלא חוקיים מצוי באוצרה? ואם בהשוואת שני האוצרות עסקינן, ראוי לציין כי לחשי הקסם
בסיפורו של עלי באבא וארבעים השודדים שימשו לא רק לפתיחת האוצר אלא גם לנעילתו.
לעומת זאת ב"על המסים" אין מתואר או מצויין האקט של נעילת האוצר, שהרי פעולת
נעילת האוצר נעדרת לחלוטין מהסיפור. מדוע? האם נפקדותו של אקט זה נובעת מגורם

¹⁵³ עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 231.

¹⁵⁴ אציין כי בנוסף להיבט הניסי המשתקף בלחשי קסמים קיים היבט ניסי נוסף המתבטא בשינוי המפתח
ממפתח של ברזל למפתח של כסף, כאשר בבסיס השינוי מצויה ההנחה כי שימוש במפתח של כסף יביא
להתמלאותו של האוצר בכסף, והכול לכבוד המפתח ולכבוד חברי הוועדה. ל"מפתח" ולחשיבותו
ביצירותיו של עגנון ראו למשל שמואל יוסף עגנון **אורח נטה ללון** (1939), שבמרכזו מצוי המפתח. כן
ראו אהרן הראל פיש "דימויים רפלקסיביים ב'ספר המעשים' "חקרי עגנון, לעיל ה"ש 41, בעמ' 189,
190–191. האוצר והמפתח מופיעים כצמד מושגים גם בהקשרים נוספים, ראו שלום עולמים "הוציא
הקב"ה מפתח של גשמים ופתח את אוצרו הטוב את השמיים" (שם, בעמ' 223). למהותו של המפתח
כ"אובייקט של התשוקה והניכוס" ראו כצמן, לעיל ה"ש 38, בעמ' 147.

¹⁵⁵ הלחש הוא מושג יסודי בתרבות הקסמים.

¹⁵⁶ ראו **לילות ערב: מבחר מאלף לילה ולילה** כרך ב 243, 245–246 (טלי כוכבי עורכת, רמה איילון
מתרגמת מצרפתית, 2011) (להלן: **לילות ערב**). לסיפור זה ולגלגוליו השונים כולל אלה בעברית וביידיש
ראו למשל לאחרונה חן מלול "לקרוא את אלאדין ביידיש ובערבית: נחשפו אגדות המזרח הגדולות
<https://bit.ly/31H8qCE> (17.2.2020) Ynet.

¹⁵⁷ ראו **לילות ערב**, שם, בעמ' 291.

¹⁵⁸ שם, בעמ' 305, 308–309.

פרקטי: האוצר היה ריק, ומשכך לא היה כל צורך בנעילתו? או שמא יש לכך משמעות?¹⁵⁹ האם עגנון רוצה ללמדנו שלעיתים (ואולי תמיד?) אוצר המדינה לא ננעל בכוונת מכוון? קרי: כל הרוצה יבוא וייטול בחסותו המתעתעת של ההליך הדמוקרטי ו/או המנגנון הביורוקרטי.

(ג) תרבות המס: חלופה השוואתית, חלופה היסטורית והחלופה ה"יצירתית"
אם בוחנים את המתרחש בסיפור בפרספקטיבה של תרבות מס ("Tax Culture"),¹⁶⁰ אזי עגנון מתאר לנו תרבות של נס. מהי תרבות מס? ההגדרה הקלאסית מתארת זאת כדלקמן:

A country-specific tax culture is the entirety of all relevant formal and informal institutions connected with the national tax system and its practical execution, which are historically embedded within the country's culture, including the dependencies and ties resulting from their ongoing interaction.¹⁶¹

תרבות המס של המדינה מושתתת אפוא על מערכת המוסדות במדינה, הפורמליים והלא פורמליים, וזיקתם לשיטת המס הלאומית ולתרבותה של אותה מדינה, והכול בפרספקטיבה היסטורית, כולל התלות והקשרים הנובעים מהאינטראקציה המתמשכת בין הגורמים הללו. מהי תרבות המס של המדינה היהודית החדשה? ראש לכול עגנון מתאר לנו מערכת מוסדית על שני ענפיה העיקריים, הרשות המחוקקת והרשות המבצעת. אלה מגלים חוסר אחידות, חוסר מקצועיות ותהליכי קבלת החלטות הזויים.¹⁶² מדיניות המס שננקטת בסיפור

159 עגנון מודע היטב לאקט של הנעילה, ראו למשל את התיאור אודות ההקפדה על הנעילה בעגנון והיה **העקוב למישור, לעיל ה"ש 98, בעמ' סז.**

160 ראו Birger Nerré, *The Concept of Tax Culture*, 94 PROCEEDINGS, ANN. CONF. ON TAXATION AND MINUTES OF THE ANN. MEETING OF THE NAT'L TAX ASSOC. 288 (2001) <https://bit.ly/3ueEYjJ>.

161 שם, בעמ' 289.

162 בתיאורו על אופן פעילותה של המנהיגות ועל מוסדותיו של הסדר החברתי, עגנון מבקר את המשטר הדמוקרטי. הסיפור מאתגר לכל אורכו משטר זה בהציבו סוגיות מרכזיות בו. ראשית, זיהוי מוקדי הכוח הפוליטיים בהליך הפוליטי-חוקיקתי, קרי: מי הם "גורמי היצור" של החקיקה, על מוצריה השונים. שנית, מהי פונקציית הקצאת הכוח הפוליטי בין נבחרי העם, חברי בית השפחותיים, הרשות המבצעת (הגזבר), המומחים הרבים והמגוונים המשתתפים באוסף הוועדות האדיר שהקימו הפוליטיקאים והציבור (משאל העם). בהקשר זה יש לציין כי עגנון אינו כולל בסיפורו את אחד השחקנים החשובים בסדר החברתי, שמעמדו ותפקידו בסדר החברתי שנויים במחלוקת בין תפיסות עולם שונות, והוא הרשות השופטת (ראו גם להלן את הדיון בחלק ד "בימים ההם בזמן הזה"). עגנון גם חושף את כשליה של הדמוקרטיה הייצוגית: השימוש לרעה של המנהיגות הפוליטית בציבור. למשל, היוזמה הפוליטית לקיומו של משאל העם לצורך סיום המשבר לצד האיסור לפרסם את תוצאותיו בתקשורת (ראו עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 233–234). אוסיף כי בסיפור "קליפת תפוח הזהב" עגנון מבקר בדרכו האירונית את מושג החירות המצוי בבסיסה של הדמוקרטיה, כאשר הוא מתאר את הדיון על קליפה שנתגלתה ברשות הרבים. ראו עגנון "קליפת תפוח הזהב", לעיל ה"ש 71, בעמ' 226 ("מה פסול מצאתם בקליפה זו? אדרבה סימן של חירות היא, שכל אדם שבמדינה עושה כאדם העושה בתוך שלו. עמד אדם אחר ואמר

מנותקת, על פני הדברים, מכל היסטוריה או הקשר תרבותי ראוי, ואף אינה מעוגנת בתשתית תבונית כלשהי. היא אקראית לחלוטין.¹⁶³ היא משדרת ומשקפת הלכה למעשה תרבות "ניסית" במקום תרבות מס,¹⁶⁴ בניגוד גמור לתרבות המס המודרנית, המבוססת, בין היתר, על הוויה מיסית רבת שנים, ושהמוסדות המעורבים בקיומה מושתתים על תבוניות, על מסורת או על היסטוריה כפי שהם משתקפים באותה חברה.¹⁶⁵

כאשר במדינה צעירה עסקינן, הנעדרת תרבות מיסויית בהקשריה הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים, אזי ניצבות לפני קברניטיה, הנדרשים להשית על הציבור מס חדש,¹⁶⁶ שלוש חלופות יסוד: הראשונה היא החלופה ההשוואתית, קרי לבחון את משטרי המיסוי שאומצו במדינות אחרות ולאמץ משטר מס מתוכם; החלופה השנייה היא החלופה ההיסטורית: יש לפנות להיסטוריה התרבותית של העם שזכה בעצמאות מדינית ולבחון אם ניתן לדלות מתוכה תרבות מס שממנה ניתן לבחור משטר מס; החלופה השלישית, המכונה על ידי ה"יצירתית", והמתעלמת ממשטרי מיסוי בני זמננו או מהעבר, גורסת כי יש ליצור או "להמציא" משטר מס חדש שאינו מצוי בשיח השוואתי או היסטורי.¹⁶⁷ לית מאן דפליג כי החלופה ה"יצירתית" מחייבת עבודה מהותית, מטרימה, שיש בה כדי לוודא שאכן יש באמתחתו של משטר המיסוי המוצע, ה"יצירתי", יתרונות המסבירים מדוע ביכרה המנהיגות הפוליטית משטר מיסוי זה על פני משטרי המיסוי הפוטנציאליים הנגזרים מהחלופות האחרות. למותר לציין שדבריי אלה הסבים על מוסד המס כוחם יפה למוסדותיו האחרים של הסדר החברתי.

מנהיגי המדינה בסיפור אינם פונים לחלופה ההשוואתית ואינם מבקשים ללמוד מניסיון של מדינות אחרות. הממד ההשוואתי נפקד מהסיפור לחלוטין, הן בהקשר של פעולות הרשות המחוקקת והרשות המבצעת והן בהקשר של מסקנות הוועדות הרבות, המקצועיות והציבוריות, שקמו לפני חקיקת משטר המס החדש ואחריו. בהיעדרו המוחלט של הממד ההשוואתי, המספר מבקר את מוקדי הכוח בחברה הישראלית בשנותיה הראשונות של

לו לאותו אדם שמבקש חירות מתוך האשפה, מה נעשה שאמרו בגמרא ואין עושין בה אשפתות בירושלים".

163 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 232 (האקראיות הכרוכה בהשתלשלות הרעיון של הטלת מס על מקלות הליכה).

164 על הנס כמס ראו גם להלן בטקסט הסמוך לה"ש 205 ואילך.

165 לזיקה בין התרבות לבין משטרי המיסוי ראו למשל Benno Torgler & Friedrich Schneider, *Does Culture Influence Tax Morale? Evidence from Different European Countries* (CREMA Working Paper No. 2004-2017, 2004) <https://bit.ly/3fzFGUA>. היבטים תרבותיים אלה הם חלק בלתי נפרד מהמושג Tax Culture.

166 אם על פי תפיסה חברתית התומכת בהגדלת נטס המס ואם על פי תפיסה ליברטריאנית, התומכת בהקטנת נטל המס.

167 אציין כי סל משטרי המיסוי המרכזיים הנוהגים כיום הוא קבוע ומצומצם יחסית. משטרי מיסוי חדשים הם חזיון נפרץ. הבולט שבהם הוא משטר מיסוי הערך המוסף שהוחדר לסדר החברתי במחציתה של המאה הקודמת לאחר מלחמת העולם השנייה. בימינו אלה אנו מצויים בדיון היסטורי על התהוותם של משטרי מיסוי חדשים, שחלקם נכנסו לתוקף בנוגע לטכנולוגיה החדשה, כמו למשל הרשות החברתית, E-Commerce, וכן מס העושר.

המדינה על הדרת ההיבט ההשוואתי מסדר היום. הדרה זו משקפת היבטים, ¹⁶⁸ שיכרון כוח, טיפשות וחוסר אחריות, הן בהקשר הציבורי והן בהקשר האישי של הנפשות הפועלות. הדרה זו מובילה לתוצאה ה"מפוארת" של משטר המיסוי על מקלות הליכה.

מה באשר לחלופה ההיסטורית? כאן הדיון הופך למורכב יותר. ראשית, שומה עלינו לשאול אם ניתן לזהות בהיסטוריה היהודית תרבות מיסית שממנה הייתה המנהיגות הפוליטית יכולה לשאוב השראה. למותר לציין כי סוגיה זו חורגת מגבולותיו של דיון זה בהיותה מורכבת ורבת פנים. במאמר זה אסתפק בכך שאומר כי דעתי היא שהתשובה לכך היא שלילית. ¹⁶⁹ מנקודת מבט שטחית, ניתן אולי, בדוחק רב ביותר, לראות במס הגולגולת (Head Tax), ¹⁷⁰ שהוא מס בסכום קצוב המוטל על כל יחיד באותה קבוצה (מדינה), כמייצג את "התרבות המיסית היהודית" בשל מופעו המקראי הדומיננטי שיצר את אחד הנרטיבים המרכזיים שלפיו מס הגולגולת הוא הברית התיכון בתרבות המיסית היהודית. ¹⁷¹ אם אנו מאמצים נרטיב היסטורי זה, אזי דיוננו הופך למאתגר משום שמבחינה עיונית ומעשית, משטר המס שנבחר בסופו של תהליך החקיקה הוא משטר המס של מס גולגולת אף שמבחינה פורמלית בסיס המס הוא אינו הגולגולת אלא מקלות ההליכה.

הזיהוי האפקטיבי של המס על מקלות ההליכה עם משטר מס הגולגולת נובע מכך שבתחילה הוטל המס רק על בעלי מקלות ההליכה שמטבע הדברים הם מיעוט בציבור, אולם משיקולי צדק ומשיקולי יעילות, שגרמו לביקורת ציבורית חריפה, ¹⁷² בסיס המס הורחב באמצעות הטלת החובה על כל אדם לרכוש מקל הליכה שעליו הוטל המס. התוצאה היא שעל כל אדם הושט תשלום מס זהה. אם שבים לחלופה ההיסטורית, אזי ניתן לטעון שהמנהיגות הפוליטית בחרה לכאורה בחלופה ההיסטורית ואימצה אפקטיבית את מס הגולגולת אף שבסיס המס הפורמלי הוא מקלות הליכה. ¹⁷³ אולם היא הנותנת: אם גורסים כי לנגד המחוקקים עמדה החלופה ההיסטורית, אזי מדוע לא אומץ משטר זה גם מבחינה

168 להיבטים משמעות רבה בהקשר של הסוגה הטרגית כולל זה של עגנון. לדיון זה ראו הירשפלד, לעיל ה"ש 33, בעמ' 170. אציין כי בפרספקטיבה חברתית ניתן לראות בסיפור שלפנינו טרגדיה חברתית, במובחן מהטרגדיה של היחיד שהיא בדרך כלל מושא הסוגה הטרגית.

169 לדיון בסוגיה הרחבה יותר של תפקידה של ההיסטוריה בעיצוב משטרי המס ראו למשל Reuven S. Avi-Yonah, *Tax Stories and Tax Histories: Is There a Role for History in Shaping Tax Law?*, 101 MICH. L. REV. 2227 (2003).

170 ראו "A Head Tax, MERRIAM-WEBSTER (Last Accessed Apr. 1, 2021) <https://bit.ly/3mcjOQk>: "A tax that imposes the same amount of tax on every individual in a class or group" מכונה לעיתים גם Poll Tax.

171 לנרטיב העוסק בזיהוי משטר המיסוי ה"יהודי" ראו למשל שו"ת מהר"ם מרוטנברג, חלק ד (דפוס פראג), סימן קד.

172 עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 235 ("עד שרעשה כל המדינה כאילו מהפכה מממששת ובאה").

173 הבחנתי בין בסיס המס הפורמלי לבין בסיס המס האפקטיבי נסמכת על ההבחנה הבסיסית הרווחת בשיח של מדיניות מיסוי בין שיעור המס הפורמלי לבין שיעור המס האפקטיבי. למשל, הנח כי במשטר מס הכנסה פלוני שיעור המס על ההכנסה הוא 60%, אולם לכל נישום תותר הוצאה בשיעור 50% מההכנסה. שיעור המס הפורמלי הוא 60%, ואילו שיעור המס האפקטיבי הוא 30%, משום שעל הכנסה של 100 ש"ח ישלם הנישום 30 ש"ח מס ולא 60 ש"ח.

פורמלית ולא רק מבחינה אפקטיבית, שהרי בתחילת התהליך הוטל המס על מקלות והומר אפקטיבית רק לאחר מכן למס גולגולת? מדוע בנקודת הזמן שלאחר הרחבת בסיס המס לא המיר המחוקק את המס על מקלות ההליכה למס גולגולת? הותרת המס על מקלות ההליכה כמס גולגולת איננה רצויה לחלוטין משיקולי צדק ושיקולי יעילות.

עגנון מותח אפוא ביקורת כפולה על המחוקק: ראשית, הוא פוסח על החלופה ההשוואתית ועל החלופה ההיסטורית ומאמץ את החלופה ה"יצירתית", באמצעות הטלת מס חסר היגיון לחלוטין; שנית, כאשר מתברר שמשטר המס המקורי סובל מעיוותים חמורים, אזי לכאורה על נבחרי העם היה לאמץ את מס הגולגולת. אולם נדמה כי נבחרי העם מעוניינים להצטייר כיצירתיים ולמצב עצמם כמי שבונים סדר חברתי חדשני (משיקולים נצחיים? ¹⁷⁴), המנותק מהעבר, ולכן הם מתמידים בפעילותם לאימוץ המס על מקלות ההליכה. למותר לציין כי לו אומץ משטר מס הגולגולת מלכתחילה, אזי סיפור זה לא היה בא לעולם, משום שעיקרו של סיפור זה נשען על המרווח, או הפער, שקיים בין מס הגולגולת לבין המס על מקלות ההליכה.

עגנון משרטט לנו אפוא דיוקן של המדינה הצעירה שמנסה להצטייר כמי שמתנתקת מעברה באמצעות הנדסה חברתית חדשנית, אולם חוכמתם הדלה של נבחריה מביאה לכך שהם רצו, אפקטיבית, לאמץ מוסד חברתי, מקראי, שהוא קדום ביותר הנעדר כל חדשנות: מס הגולגולת. צביעתו של מוסד עתיק יומין זה בצבעים לכאורה "חדשניים" רק מעצימה את חוסר ההיגיון שבהחלטתם, שהרי אין חולק שעדיפה הגרסה המקראית של מס הגולגולת על הגרסה ה"חדשנית" של משטר זה כפי שעוצבה בידי נבחרי העם. ¹⁷⁵ זאת ועוד, עגנון מספר לנו כי מבחינה אפקטיבית גם לא נבחרה החלופה ההיסטורית של מס הגולגולת, משום שהבחירה במס הגולגולת בתחפושת המס על מקלות ההליכה פירושה שנבחרה חלופה היסטורית שאינה מס הגולגולת. מכיוון שמוסד המס הוא מייצגו של הסדר החברתי, ניתן לראות בסיפור של מס הגולגולת ה"חדשני" מיקרוקוסמוס של השיח הפוליטי, החברתי והכלכלי של המדינה הצעירה. ¹⁷⁶

המתח בין הגרסה ההיסטורית האוטנטית של מס הגולגולת לבין הגרסה ה"חדשנית" שלו נוגע בנימים הדקים ביותר של המתח הבסיסי המובנה ביצירתו של עגנון: המעבר בין

¹⁷⁴ ראו גם לעיל ה"ש 58.

¹⁷⁵ למותר לציין כי לכאורה ניתן להציע הסבר פשוט יותר להתפתחותו של משטר המס ה"חדשני", ולפיו נבחרי העם והעם עצמו לא ידעו לכל אורך הליכי החקיקה כי משטר המס החדש שהם "המציאו" אינו משטר מס חדש אלא משטר מס הגולגולת עתיק היום. גם בכך יש כדי להצביע, שוב, על "חוכמתם" הרבה של הציבור ונבחריה.

¹⁷⁶ למותר לציין שהדיון בעמדתו של עגנון כלפי העולם החדש בכלל והחדשנות בפרט חורג מגבולותיו של מאמר זה. אציין רק שעמדתו של עגנון היא מורכבת וקונטקסטואלית. ראו למשל עגנון "החוטפים", לעיל ה"ש 58, בעמ' 216 [...] מה שעשה מר שריינהולץ לחבריו עשו הם לחבריהם וחבריהם לחבריהם, שרוב בני האדם אינם עושים חדשות אלא נוהגים לחקות מעשי אחרים". כמו כן, אוסיף בקצרה כי השיח על החלופות השונות ועל הביקורת עליהן הוא חלק משיח רחב יותר. למשל, פרידריך האייק מבחין בשתי גישות יסוד בדבר החירות, שכוחן יפה גם לסדר החברתי: הגישה האמפריציסטית המעניקה חשיבות למסורות ולמוסדות הרווחים בחברה והגישה הרציונליסטית המתעלמת מגורמים אלה. ראו פרידריך האייק **חוקת החירות** 56–71 (אהרן אמיר מתרגם, 2013). הדיון בסוגיה זו חורג ממסגרתו של מאמר זה.

העולם שהיה לבין העולם החדש. מה ראוי שיילקח מהעבר ויהיה חלק מההווה ומהעתיד. נראה כי עגנון אינו מצדד אפוא בנטישה טוטאלית של העבר באמצעות שיח רטורי של חדשנות.¹⁷⁷ אציין גם כי העימות שמציב עגנון בין החלופה ההשוואתית לבין החלופה ההיסטורית בתהליך עיצובו של הסדר החברתי, כפי שתואר עתה, משקף במידה רבה את הדיון שמציב עגנון ביצירותיו השונות על מהותם של המקורות הספרותיים שאמורים לעצב את התרבות היהודית המתחדשת: האם זו הספרות העולמית או שמא הספרות היהודית לדורותיה, הן זו הקאנונית כמו המקרא, חז"ל וכיוצ"ב, והן זו החדשה או שמא זו המתחדשת? וכן האם ניתן למצוא מקבילות של הספרות העולמית בתוך המרחב האדיר של הספרות העברית?¹⁷⁸

(ד) עגנון נ' סמית'

כאמור, עגנון מכניס לתוך המרחב התודעתי של הסדר החברתי משתנה חדש בדמותו של הנס. בתפיסתו זו של עגנון הוא מתכתב עם אדם סמית' (Adam Smith). אקדים ואציין שאין בדעתי לעסוק עתה בהרחבה בתורתו של אדם סמית' ואציג את עיקריה בכל הנוגע להקשר

¹⁷⁷ ביקורתו זו של עגנון על ה"חדשנות" המוסדית חסרת השחר בנוגע למשטר מס המקלות, עולה בקנה אחד גם עם ביקורתו בתחום שונה, אך מרכזי מאוד, והוא הלשון העברית. עגנון מבקר את מנהיגי המדינה המשתמשים בשפה עברית חדשה, מומצאת ולא מובנת, המנסה להתנער מעברה היהודי. ראו עגנון "פתיחה לספר המדינה", לעיל ה"ש 49, בעמ' 252 [...] שרוב גדולי המדינה ודבריה לקחו להם לשון בלולה ומעורבבת ממליצות ישנות שלא עמדו על פירושן האמיתי, ופעמים הם אומרים דבר שפירושו הוא הפך כוונתם". עגנון ממשיך בעמדתו זו גם כאשר הוא מתייחס לאקדמיה ללשון העברית, שאותה הוא מכנה בשם "לשוניה". ראו שם [...] ואף לשונם (של המנהיגים) השגורה בפייהם אף היא בלולה במלים שבדו חברי הלשוניה, שכל אחד מהם משתבח ואומר ראו כמה מאות מלים עשיתי". למאבק המר בין עגנון לבין ועד הלשון העברית ("ה"לשוניה") ראו אהרן בר-אדון "להתפטרותו של עגנון מוועד הלשון" ש"י עגנון מחקרים ותעודות 291 (גרשון שקד ורפאל וייזר עורכים, 1978); דוגמה לחדשנות לשונית מופיעה בסיפור "שלום עולמים", שבו עגנון שב ומבקר את האקדמיה על שהיא מוסיפה סיומת "יה" לכל מילה חדשה, כדי להקל על המשוררים הרבים שהחלו להופיע דווקא בעת ששירה במיטבה החלה להתמעט (ראו עגנון "שלום עולמים", לעיל ה"ש 58, בעמ' 222). ביקורת זו מקבלת משנה חשיבות לנוכח אופייה הדתי של סיומת זו. בשני המקורות הללו שצוטטו עגנון מתכתב באמצעות השימוש בשורש בל"ל עם סיפורו של מגדל בבל שבמרכזו עומדת התשוקה האנושית לשליטה וכוח, והכול במחיר הפגיעה בלשון/שפה. העצמת ה"חדשנות" והחלשת הזיקה לעבר הן ביטוי לשאיפה לשליטה וכוח. הממסד הפוליטי וגם הממסד ה"מקצועי" (הלשוני) שואפים אפוא לכוח ולשלטון באמצעות החדשנות. עגנון מכווין אותנו בביקורתו על הממסד הפוליטי גם לסכנה של הפוליטיזציה של הלשון. ב"על הנסים" מנהיגי המדינה חפצים בשינוי השפה של הסדר החברתי: הם יוצרים עירוב פרשיות בין מושג "ישן", כמו למשל משטר מס גולגולת, עם משטר מס "חדש" בדמותו של המס על מקלות ההליכה, כאשר לעיתים הם נוקטים מדיניות שהיא "היפך כוונתם". כך, למשל, "רגישותה" הרבה של המנהיגות לצדק אינה עולה בקנה אחד עם תחולתו הראשונית של משטר המס החדש, שכלל רק את הנזקקים למקל, ואלה נמנים, בדרך כלל, על אוכלוסיות מוחלשות, כמו הזקנים ובעלי המוגבלויות. על עגנון ותחיית השפה העברית ראו גם זיוה שמיר **שירה חדשה – מה זאת אהבה** (2016) 314–299.

¹⁷⁸ כך למשל לדיון זה רלוונטיות לסוגה הספרותית הטרגית (ראו הירשפלד, לעיל ה"ש 33, בעמ' 165). אציין כי הדיון על החלופה ההיסטורית או זו ההשוואתית משיק לדיון על יחסו של עגנון אל המודרנה, ואף חופף אותו, הן בהקשר הכללי והן באשר למידת השפעתה על כתיבתו. ראו למשל אהרן בר-אדון **ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית** 204–205 (1977).

המחקרי שבו עסקינן. תורתו של אדם סמית' משתרעת על תחומי דעת רבים, אולם אין ספק כי אחד מעמודי התווך של תורתו הוא כלכלת השוק.¹⁷⁹ גם אדם סמית' לא הבין הבנה מלאה כיצד פועל הסדר החברתי, והוא נזקק לביטוי המפורסם של "היד הנעלמה", שהפכה להיות האייקון האולטימטיבי והנוכח ביותר בתאוריה של כלכלת שוק אף שהיא, אליבא דסמית', חסרת נוכחות ("נעלמה"). נשוב ונזכיר כי יסוד היסודות של תורת סמית' בעניין כלכלת השוק קובע כי על מנת להגדיל את הרווחה המצרפית החברתית על כל יחיד מיחיד החברה לשאוף להשאת תועלתו האישית בלבד, ובעקבות זאת תושא התועלת החברתית המצרפית וה"עוגה" תגדל.¹⁸⁰ תובנה זו מצויה בבסיס כלכלת השוק, מושא הקפיטליזם הקלאסי. אולם כיצד כלכלת השוק משיגה זאת? הרי אם למשל כל מעייניו של היחיד נתונים רק להשאת תועלתו האישית, אזי התוצאה של תהליך זה עלולה שלא להגיע להגדלת התועלת המצרפית אלא דווקא להקטנתה משום שיש בהתמקדות להשאת התועלת האישית פוטנציאל רב להתנגשות בין משיאי תועלות אלה ובכך תביא להפחתת הרווחה המצרפית. כיצד יכולים אפוא השאת האנוכיות או האינדיווידואליזם להביא להשאת הרווחה המצרפית של החברה?

פתרוננו של סמית' ל"מבוכה" זו בא בדמותה המסתורית של ה"יד הנעלמה" (Invisible Hand) הגורמת להשאת הרווחה החברתית המצרפית.¹⁸¹ מהי היד הנעלמה?¹⁸² מושג זה, בהקשר של הפילוסופיה הפוליטית-כלכלית של סמית', הוא אפוף מסתורין. כתיבתו של

179 או כפי שהוא לעיתים מכונה מנגנון השוק.

180 עיקרי תורתו של סמית' על כלכלת השוק מצויה בספרו ADAM SMITH, AN INQUIRY INTO THE NATURE AND CAUSES OF THE WELTH OF NATIONS (Harmondsworth: Penguin Book, 1776) (להלן: SMITH, WEALTH OF NATIONS).

181 ראו Lisa Hill, *The Hidden Theology of Adam Smith*, 8 EUR J. HIST. ECON. THOUGHT 1, 7 (2001).

182 מושג זה השתרש היטב בפילוסופיה הפוליטית והכלכלית העוסקת בתורתו של סמית'. אולם המושג מופיע בכתביו של אדם סמית' שלוש פעמים בלבד. ראו Peter Harrison, *Adam Smith and the History of the Invisible Hand*, 72 J. Hist. Ideas 29, 45–46 (2011). המושג מופיע פעם אחת בספרו "עושר העמים" בהקשר של יעילות (SMITH, WEALTH OF NATIONS, לעיל ה"ש 180); ופעם שנייה בספרו "תאוריה של רגש מוסרי" בהקשר של הצדק החלוקתי (ראו SMITH, THE THEORY OF MORAL SENTIMENTS, להלן ה"ש 184), במובן זה שכל אחד מיחיד החברה שואף להשיא את היקף נכסיו בחייו, אך אינו יכול לצרוך את כל הטוב הנובע מכך, ולכן קיימת יד נעלמה שמחלקת אותם מחדש; המקום השלישי הוא בספרו A HISTORY OF ASTRONOMY, שם טען סמית' כי בדתות קדומות הבינו את מהלך החיים השוטף באופן תבוני, אך כשנתקלו בתופעות יוצאות דופן, שלא יכלו להסבירן, ייחסו אותן לאיזו יד נעלמה שמחוללת אותן. ראו אוריאל פרוקצ'יה "אדם סמית' והמשבר הכלכלי הגדול" **משפטים** מ 355, 374–378 (2010). התפיסה האייקונית של ה"יד הנעלמה" בהקשר של כלכלת השוק אינה מוסכמת על הכול. קיימת למשל תפיסה שלפיה משמעותו של מושג זה היא זניחה בהגותו של סמית', ועד למאה העשרים המושג כמעט לא הוזכר בידי מלומדים שהתייחסו לסמית' (בהם מרקס, קיינס ועוד), ותפוצתו הגדולה החלה רק במחציתה של המאה העשרים. אליבא דגישה זו, סמית' השתמש במושג שימוש מטאפורי, בהקשר הידוע לבני תקופתו. מנגד, הכלכלנים ה"חדשים" ייחסו למושג משמעות גדולה ביותר שהעניקה לו ממד מיתי. ראו Gavin Kennedy, *Adam Smith and the Invisible Hand: From Metaphor to Myth*, 6 ECON. J. WATCH 239 (2009).

סמית' היא תבונית במהותה, והנה להפתעתנו הוא מסביר את כלכלת השוק באמצעות דימוי שאינו תבוני, בהיותו נעלם מעימנו.

הסוגיה מהי היד הנעלמה אתגרה ומאתגרת חוקרים רבים זה יותר ממאתיים שנה. אלה התמודדו עם הסוגיה אם המושג הוא אינו אלא מטאפורה ואמצעי רטורי להציג כיצד אוסף של פעולות אנושיות מצטבר לכדי תופעה מועילה שאיש מהפועלים לא התכוון אליה, או שמא, כפשוטה כן היא, יד נעלמה מכוונת של "מתכנן-על", אלוהים למשל.¹⁸³ האתגר הפרשני של תורת סמית' בהקשר השוקי התעצם לנוכח תכניו של ספרו השני והחשוב של סמית' *The Theory of Moral Sentiments*, שהתפרסם ב-1759¹⁸⁴ והעוסק בפילוסופיה של המוסר. ספר זה נכתב לפני "עושר העמים", ובו סמית' משתית, בקווים כלליים, את תפיסתו המוסרית על תובנות פסיכולוגיות בקונטקסט חברתי בין-אישי, ובמרכזן רגש הסימפתיה לאחר. אין חולק כי ממבט ראשון הסימפתיה לאחר אינה עולה בקנה אחד, בלשון המעטה, עם תפיסות שנועדו להשיא תועלות אישיות שבדרך כלל מזוהות עם אנוכיות ולא דווקא עם סימפתיה.¹⁸⁵

תאוריות שונות ומגוונות הוצגו כדי לנטרל את המתח העיוני שקיים לכאורה בין כלכלת השוק ובין היד הנעלמה.¹⁸⁶ אין בדעתי להרחיב בסוגיה זו ואתמקד בדברים שהם בעלי השלכות בהקשר של "על המסים". מטבע הדברים, את הפגת המתחים מהסוג הניצב לפנינו יש לאתר בראש ובראשונה ביסודות הביוגרפיים של מכונן המתח, קרי אדם סמית'. עיון בקורותיו מעלה, אליבא דמחקרים רבים, כי חייו סבבו בכמה מעגלים, אולם נדמה כי הרוב המכריע של המחקרים מעיד כי המעגל התאולוגי, ובעיקר הרליגיוזי, במובנו הרחב ביותר, הוא הדומיננטי שבהם. מעגל זה כולל גוונים שונים, ובמרכזם הסטואיזם,¹⁸⁷ הכנסייה¹⁸⁸

183 ראו Harrison, לעיל ה"ש 182, בעמ' 29–30. כן ראו Andy Denis, *The Invisible Hand of God in Adam Smith*, 23 RES. HIST. CON. THOUGHT: RES. ANN. 1, 16 (2005).

184 ראו ADAM SMITH, *THE THEORY OF MORAL SENTIMENTS* (2010). אציין כי אדם סמית' עדיין ספר זה במשך 31 שנים (!) עד מותו ב-1790, ועדכונים אלה מצויים בשם המהדורות שבהן הספר הודפס: ב-1759, 1761, 1767, 1774, 1781 ובשנת מותו 1790.

185 לפירוט על ההתנגשות בין שתי היצירות החשובות של סמית' "התאוריה של הרגש המוסרי" (THE SENTIMENTS THEORY OF MORAL, שם) ו"עושר העמים" (WEALTH OF NATIONS, לעיל ה"ש 180) ולסקירה של הספרות בנושא זה ראו פרוקצ'יה, לעיל ה"ש 182, בעמ' 369–406.

186 אציין בקצרה כי קולמוסים רבים נשברו על פרשנות "היד הנעלמה", ומוסיפים ונשברים עד ימינו אלה, ראו למשל Harrison, לעיל ה"ש 182, בעמ' 29–30, 49. כמו כן, יש הגורסים כי מושג "היד הנעלמה" עבר טרנספורמציה: בתחילה השתמש בו סמית' כמטאפורה כדי לתאר סיטואציות ספציפיות שבהן אנשים מתנהגים באנוכיות, וההתנהגות האנוכית מובילה דווקא לתועלת חברתית. במקורה, המטאפורה לא נועדה לכלול את הסיטואציות הכלכליות. אולם בשל תהליכים שונים החלו לתפוס את המטאפורה תפיסה ריאלית וכוללנית: אנשים פועלים באנוכיות והפעילות השוקית מובילה לתועלת חברתית. ראו גם Asad Zaman, *Death of a Metaphor: The "Invisible Hand"*, 4 INT'L J. PLURALISM & ECON. EDU. 15 (2013). בבסיס המאמר קיימת ההבחנה בין מטאפורה "מתה" למטאפורה "חיה", כאשר זו האחרונה נתפסת כקירוב של המציאות והיא כלי לפישוט התיאור של המורכבות האנושית. כך הייתה ה"יד הנעלמה" בתחילה: כלי קירוב בלבד שנועד להקל את הניתוח הכלכלי המורכב. אולם אט אט מתה המטאפורה והיא נתפסה כקיימת קיום ממשי בעולם.

187 בחרתי לכלול תורה זו בדיון תאולוגי, במובנו הרחב, משום שלתפיסה הסטואית זרמים ותתי-זרמים. ניתן לאפיין את הזרם המרכזי שבה כמי שמכיר בנוכחות מטאפיזית של כוח עליון המתחבר עם הבריאה ועם

והדאִיִּם.¹⁸⁹ בקצרה ניתן לומר כי המכנה המשותף הרחב לכולם הוא המנעד שעליו ניתן למקם את קיומו של כוח מטאפיזי, ה"אל" המתכנן, המשתקף בבריאה ובטבע והמשפיע על פעולות האדם.¹⁹⁰ האל המתכנן נטע באדם את הסימפטיה, ואותה יד נעלמה נסתרת מדריכה את פעולות האדם, אם במודע – באמצעות דרישה מוסרית המשפיעה על אורחותיו של האדם, ואם שלא במודע – כמנגנון מוסרי מובנה המנווט את הפעילות האנושית.¹⁹¹ התכנון המטאפיזי יצר אדם בעל תכונות שעל פני הדברים נראות אולי שליליות, כפי שעולה ב"עושר העמים", אולם הודות לאותה יד נעלמה תכונות אלה משנות את פניהן באופן שהן מגבירות ומחזקות את הטוב הכללי. תכנון זה של האדם, על הדיאלקטיקה הלכאורית שבו העולה משני החיבורים של סמית', היא פרי טובו של האל.¹⁹² על פי גישה זו, היד הנעלמה היא אפוא ביטוי של השגחה (Divine Providence).¹⁹³ מנגד, היו שגרסו כי אדם סמית' היה אתאיסט, וכי זרמי מחשבה מטאפיזיים לא השפיעו על תורתו.¹⁹⁴ אני נוטה לעמדתו של וינר (Jacob Viner), מגדולי חוקרי של אדם סמית', שלפיה תורתו נושאת אופי תאולוגי:

Modern professors of economics and ethics operate in disciplines which have been secularised to the point where the religious elements and implications which were once an integral part of them have been

- הטבע ומשתקף בהם. מערכת זו שואפת לאחדותיות גם בהקשרה האנושי, קרי מעשי האדם. אציין כי התורה הסטואית השפיעה גם על הפילוסופיה היהודית, למשל על פילון האלכסנדרוני (15 לפנה"ס–45 לספירה). לפירוט ראו, Peter H. Clarke, *Adam Smith, Stoicism, and Religion in the 18th Century*, 13 HIST. HUM. SCI. 49 (2000) 381–378. בעמ' 182, לעיל ה"ש 182, בעמ' 378–381.
- 188 על ההשפעות של קתוליות ופרוטסטנטיות על סמית' ראו למשל שם, בעמ' 382–395.
- 189 David Martin, *Economics as Ideology: On Making "The Invisible hand" Invisible*, 48 REV. SOC. ECON. 272, 281 (1990).
- 190 James E. Alvey, *The Secret, Natural Theological*, 47; בעמ' 182, לעיל ה"ש 182, בעמ' 47; Harrison ראו 190 Foundation of Adam Smith's Work, 7 J. MARKETS & MORALITY 335, 338–339 (2004). כן ראו Hill; Peter H. Clarke, *Unity in the Influences on Adam Smith*, 36 HIST. ECON. REV. 10 (2002) 4–5. בעמ' 181, לעיל ה"ש 181, בעמ' 4–5.
- 191 ראו פרוקציה, לעיל ה"ש 182, בעמ' 400.
- 192 ראו פרוקציה, לעיל ה"ש 183, בעמ' 6.
- 193 מרבית החוקרים הטוענים כך נוקטים את העמדה כי מדובר בהשגחה כללית של מתכנן-על ולא השגחה ספציפית. ראו Harrison לעיל ה"ש 182, בעמ' 44–49; Alvey; לעיל ה"ש 190; Martin; לעיל ה"ש 189, בעמ' 274–275. לעמדה שונה, שלפיה מדובר בהשגחה ספציפית (פרטית), ראו Paul Oslington, *God and the Market: Adam Smith's Invisible Hand*, 108 J. BUS. ETHICS 429 (2012).
- 194 R.H. Coase, *Adam Smith's*, 273–272; בעמ' 189, לעיל ה"ש 189, בעמ' 273–272; R.H. Coase, *Adam Smith's*, 19 J. L. & ECON. 529 (1976); DENNIS RASMUSSEN, *THE INFIDEL AND THE PROFESSOR: DAVID HUME, ADAM SMITH AND THE FRIENDSHIP THAT SHAPED MODERN THOUGHT* (2017). כן ראו Anthony G.N. Flew, *Social Science: Making Visible the Invisible*, 8 J. LIBERTARIAN STUD. 197, 200–201 (1987) Hand, 8 J. LIBERTARIAN STUD. 197, 200–201 (1987) Kennedy, לעיל ה"ש 182; יש שראו בו אמצעי רטורי בלבד, ראו למשל J. RALPH LINDGREN, *THE SOCIAL PHILOSOPHY OF ADAM SMITH* 148 (1973); ויש שהרחיקו לכת וראו בו ביטוי אירוני, ראו EMMA ROTHCHILD, *ECONOMIC SENTIMENTS ADAM SMITH, CONDORCET, AND THE ENLIGHTENMENT* 138 (2001).

painstakingly eliminated [...] [scholars] either put on mental blinders which hide from their sight these aberrations of Smith's thought, or they treat them as merely traditional and in Smith's day fashionable ornaments to what is essentially naturalistic and rational analysis [...] I am obliged to insist that Adam Smith's system of thought, including his economics, is not intelligible if one disregards the role he assigns in it to the teleological elements, to the invisible hand.¹⁹⁵

גם עגנון וגם אדם סמית' טוענים כי הבנת הסדר החברתי מחייבת הכנסת נדבך נוסף שהוא נדבך "נעלם". נסתר מעיני הבריות.¹⁹⁶ "היד הנעלמה" של אדם סמית' או ה"נס" של עגנון נועדו להסביר את פעולתו של הסדר החברתי. על אף דמיון זה תהום עמוקה פעורה בין עגנון לאדם סמית', והשלכותיה חורגות הרבה מעבר לדיון על מבנה הסדר החברתי והן מתמקדות במהותו של האדם. השקפתו של עגנון על האדם היא פסימית לחלוטין, במידה שמעלה חשש משימוש לרעה בהחזרתו של הנס לסדר החברתי. מנגד, אדם סמית' שופע אופטימיות רבה באשר לטבע האדם באופן שגם מסיר כל חשש לשימוש לרעה ב"היד הנעלמה" בסדר החברתי.¹⁹⁷ דמותו של האדם העגנוני היא קודרת מאוד, גם אם לעיתים היא שופעת הומור.¹⁹⁸ במונחי הסימפטיה הסמית'יאנית, קשה לגלות סימפטיה לאדם העגנוני. מנגד, האדם הסמית'יאני הוא טוב, מאיר ואינו קודר. תפיסתו הכללית של סמית' את הקיום האנושי היא אופטימית, ונראה שסמית' מאמין בבורא שהוא "מתכנן-על" מיטיב.¹⁹⁹ האדם הסמית'יאני הוא בעל מרכיבים רגשיים של סימפטיה. גם החולשות האנושיות שלו כדוגמת ההערכה לסמכות וההתמכרות לרכוש ניטעו בו בידי האל המיטיב באופן שהן תוכלנה לטוב כללי.²⁰⁰ האדם הסמית'יאני יבחר בטוב, במודע או שלא במודע, בחירה מולדת²⁰¹ או

195 ראו JACOB VINER, THE ROLE OF PROVIDENCE IN THE SOCIAL ORDER: AN ESSAY IN INTELLECTUAL HISTORY 81–82 (2015). יש לראות במאמרה של Hill (לעיל ה"ש 181), הרחבה והעמקה של תפיסתו של Viner (שם), המעניק פרשנות דתית לכתבי סמית'. כן ראו AGAMBEN, לעיל ה"ש 123, בעמ' 277.

196 שיח זה מהדהד את הדיון שהיה בכנסייה בין פאולוס לבין אבות מאוחרים של הכנסייה, כאשר פאולוס התמקד ב־The Economy of the Mystery, הווה אומר, בסדר שמאחורי המסתורין האלוהי, ואלה שלאחריו עסקו ב־The Mystery of the Economy – קרי המסתוריות של הסדר הקיים בעולם. השיח של סמית' ועגנון מתחבר ל־The Mystery of the Economy. לסוגיה זו ראו AGAMBEN, לעיל ה"ש 123, בעמ' 18. ראו גם DOTAN LESHEM, THE ORIGINS OF NEOLIBERALISM: MODELING THE ECONOMY FROM JESUS TO FOUCAULT (2016).

197 Martin, לעיל ה"ש 189, בעמ' 278.

198 כמו למשל דמותו של הגזבר בעגנון "על המסים" (לעיל ה"ש 11).

199 ראו Hill, לעיל ה"ש 181, בעמ' 4–5, 11–13. השוואה Terry Peach, Adam Smith's "Optimistic Deism", The Invisible Hand of Providence, and the Unhappiness of Nations, 46 HIST. POL. ECON. 55 (2014).

200 ראו Hill, שם; Denis, לעיל ה"ש 183, בעמ' 7–8.

201 ראו שם, בעמ' 19–21; Martin, לעיל ה"ש 189, בעמ' 284.

נרכשת²⁰² (על פי הגישות השונות המפרשות את תורתו של אדם סמית'). יש שהדגישו כי הנטייה של האדם לרווח אישי, שעליה מצביע סמית', מעוגנת בתוך פסיכולוגיה מוסרית רחבה יותר הממתנת את האינטרס האישי.²⁰³ ואולם, האדם העגנוני בהקשרו החברתי מוסיף לדמותו השלילית גם חוסר אחריות חברתית מובהקת, בניגוד לאדם הסמית'אני הנוהג בתבונות ובמוסריות חברתית שבמרכזה הסימפטיה.

שוני מהותי זה בין שני ה"אדם" משנה את תפיסתנו ביחס למבנה של הסדר החברתי מבחינת הכוחות או ה"שכבות" המרכיבות אותו. האדם העגנוני מתחיל את מסעו מעולמו האישי לעבר הסדר החברתי עם מטענו השלילי, ושהייתו במרחבו של הסדר החברתי אינה מנטרלת את אישיותו הקודרת מבחינה תבונית ומוסרית, כמו למשל לפי התפיסה ההוביסיאנית. איפכא מסתברא: השהייה במרחבו של הסדר החברתי מעצימה את אישיותו השלילית של האדם. היא מגדילה את המרחב הפוטנציאלי למימוש פעולות לא מוסריות ולא תבוניות. לשון אחר: הסדר החברתי מייצר הזמנויות לעשייה שלילית במרחב הציבורי שאינן קיימות במרחב האישי הפרטי. החיים הציבוריים, ובמיוחד אלה הפוליטיים, שעליהם מבוסס הסדר החברתי, כולל אלה הנטועים בנרטיב הדמוקרטי, יוצרים אופקים חדשים למימוש של הרוע האנושי – אופקים שאינם מצויים במרחבו האישי של האדם. הרוע האישי בסיפור "על המסים" הופך למופע מפואר בסדר החברתי, בבחינת "רע לתפארת".²⁰⁴

במציאות זו, גורס עגנון, רק "נס" יכול להביא לקיומו של הסדר החברתי. מנגד, תיאור המסע של האדם הסמית'אני במסעו מעולמו האישי לעבר הסדר החברתי הוא שונה לחלוטין. בתחילת מסעו זה האדם מצויד היטב במטען חיובי, בניגוד למטען השלילי שבו מצויד האדם העגנוני. כאשר ניצב האדם הסמית'אני לקבוע את בחירותיו, הוא מגיע כשבאמתחתו מצוי הטוב המושתת על דרישות מוסריות או תבוניות. היד הנעלמה, הטובה, היא שמחוללת את הבניית העדפותיו של האדם הסמית'אני. במובנים רבים היד הנעלמה הסמית'אנית היא Ex-ante ואילו הנס העגנוני הוא Ex-post, קרי לאחר שהאדם פעל.

משבאתי לכאן אני יכול לומר כי העמדת משנתו של עגנון מול משנתו של אדם סמית' מציבה חלופה נוספת להבנת התמה המרכזית של "על המסים". אם עד כה התמקדתי בסדר החברתי, הרי עתה ניתן אולי לומר כי הסיפור בא לספר בעיקר את האדם ולא את הסדר החברתי, והשימוש בזה האחרון נועד לשניים אלה: ראשית, הוא משמש מעבדה אנושית, חיה ותוססת לבחינת מהותו של האדם; שנית, התוצאה הנובעת מאופיו של האדם היא כי רק באמצעות הנס ניתן להסביר את תפקודו של הסדר החברתי. אוסיף ואציין כי עגנון, בדרך כלל, אינו חוקר מוסדות חברתיים אלא עניינו הוא האדם, ואם כך, חידושו אולי הוא בכך כי אל לנו לייגע רבות את מוחנו בדבר מיהותם של מוסדות חברתיים אלא שומה עלינו

202 ייתכן שסמית' סבר שהגם שרגש הסימפטיה טבוע בבני האדם, בכל זאת על האדם לעמול כדי להשיג את הטוב. ראו פרוקציה, לעיל ה"ש 182, בעמ' 380. לדעתו של Graham Gordon, הדת עבור סמית' היא כלי מוסרי חינוכי. נטיית בני האדם לאמונה דתית, כאשר היא מתועלת בצורה הנכונה, יכולה לחזק התנהגות מוסרית. ראו Gordon, *Adam Smith and Religion*, in ADAM SMITH: HIS LIFE, THOUGHT, AND LEGACY 305 (Ryan P. Hanley ed., 2016).

203 ראו Martin, לעיל ה"ש 189.

204 כבשירו של אלכסנדר פן "וידוי" דבר 7 (1970).

להתמקד בהבנת מאווייו, מניעיו, יצריו של אדם, ויהיה בהם כדי להבהיר את מוסדותיו של הסדר החברתי. גם בקביעה זו יש כדי להסביר את עמדתו של עגנון לפיה הוא מתקשה בהבנת המדינה ולכן הוא מתמקד במנהיגיה.²⁰⁵

3. הנס הוא מס

(א) כללי

עד כה הצגתי את הפרדיגמה שלפיה עגנון מזהה מופע של נס בקיומו ובתפקודו של מוסד המס. ההמרה היא אפוא של מיסים לניסים: המ"ם הופכת לנו"ן. אולם זה המרכיב הראשון מתוך המכלול הפרדיגמי העוסק ביחסי הגומלין בין המס לבין הנס. עגנון מבקש להציב גם מרכיב שני במכלול זה שהוא בעל רובד תוכני נוסף לחילופי המ"ם והנו"ן: עגנון מזהירנו כי אין לפנינו רק המרה של המיסים לניסים אלא יש גם המרה (חוזרת) של ניסים למיסים: הנס הופך למס.²⁰⁶ הנו"ן הופכת למ"ם. התנועה של המרכיב הראשון היא מהשיח הפוליטי אל השיח התאולוגי/רליגיזי, ואילו המרכיב השני הוא בעל תנועה הפוכה: מהשיח התאולוגי/רליגיזי לשיח הפוליטי. עגנון, שכאמור אינו מבין את מהותה של המדינה וצופה בעיניים ביקורתיות בפעילותו של האדם, ובמיוחד זו של ההנהגה, מציב לפתחנו אזהרה: חברה שמחדירה לשיח על הסדר החברתי מדיניות לא תבונית, בדמותו של משטר המס הגרוטסקי על מקלות הליכה, גורמת לנטל מס נוסף, שכן פעילות "ניסית" זו מהווה מס נוסף המושת על החברה. כגודל הנס כן גודל נטל המס.

ביקורתו של עגנון על חלחולו של השיח הניסי לתוך הסדר החברתי נובעת משתי פרספקטיבות שונות לחלוטין: האחת נושאת אופי אוניברסלי וא־טמפורלי, ואילו חברתה נושאת אופי פרטיקולרי, מקומי וטמפורלי.²⁰⁷ הגורם האוניברסלי והא־טמפורלי נעוץ בכך שאין בתפיסה הפוליטית-פילוסופית הנשקפת מהיצירה כלים תבוניים להבנת הסדר החברתי. מהגירעון התבוני העגנוני עולה חששו של עגנון שבנסיבות אלה השיח הניסי יהיה חלק אינטגרלי, ובעיקר לגיטימי, מהמרחב של הסדר החברתי. נזכיר כי עגנון מתקשה בהבנת המדינה (הסדר החברתי) בהיותה ישות חמקמקה העטויה לעיתים בלבוש רוחני.²⁰⁸ כאשר המציאות הקיימת מנותבת לתוך עולמות של רוח, אזי החדרת השיח הניסי לתוך הסדר החברתי היא משימה, שאינה קשה, בלשון המעטה, לפוליטיקאים. הגורם הפרטיקולרי, המקומי והטמפורלי נעוץ במשמעות הקמתה של מדינת ישראל בהקשר הזמן של האירוע: שנותיה הראשונות של המדינה היהודית. בשנים אלה התפיסה המשיחית, הגאולתית, אפיינה חלקים גדולים מהציבור,²⁰⁹ ומשכך גדלה מאוד הנטייה לאימוצה של

205 ראו לעיל בטקסט בסמוך לה"ש 49, 50.

206 ליחסו של עגנון לניסים ראו גם טוכנר, לעיל ה"ש 32, בעמ' 62–63 (טוכנר מבחין נס קונסטרוקטיבי (בעגנון "הכנסת כלה", לעיל ה"ש 119) לבין הנס הדסטרוקטיבי (בעגנון "ספר המעשים", לעיל ה"ש 121).

207 חששו זה של עגנון הוא חלק ממופע הפחד שהוא מרכיב מהותי בסאטירה שבסיפור. ראו כצמן, לעיל ה"ש 38, בעמ' 146.

208 ראו לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 49.

209 ראו גם לעיל ה"ש 45.

הגישה הניסית כחלק בלתי נפרד מהשיח על תכנונו ועדכונו של הסדר החברתי. לשון אחר: עגנון חושש ומזהיר אותנו מפני דפוס חשיבה ניסי שהמנהיגות הפוליטית תאמצו ושיוביל אותה לפעול באופן לא תבוני, אנוכי ואולי אף מושחת, בהתבסס על השיח הניסי הגורם לתפיסה (אמונה?) שלפיה נס יסדיר את הסדר החברתי.²¹⁰ עמדה ניסית זו מקטינה מאוד את החשיפה לביקורת תבונית, ובמיוחד זו הציבורית, על תוכני הסדר החברתי ועל השחקנים הראשיים הפועלים בזירה זו. המנהיגות הפוליטית עשויה לאמץ בחום ובתום לב את מוסד הנס, כחלק מתפיסתה הפוליטית, ולא רק כמניפולציה פוליטית שלפיה הנס יתקן את כל תוצאות פעילותם הסכלותית, המושחתת או האנוכית.

כאמור, החדרת האלמנט הניסי לתוך הסדר החברתי עשויה לבוא מתוך תפיסת עולם גאולתית ומשיחית, שתכניה בדרך כלל הם ניסיים. לעיתים מזומנות, תפיסת עולם זו היא תוצר התפתחותי של תהליכי עומק שהורתם אינה בתפיסה דתית דווקא אלא משקפת עמדה דסקריפטיבית, המלווה בדרך כלל בתחושת נואשות מנקודת מבט תבונית. המתבונן אינו יכול להבין רציונלית את התופעה הנפרסת לפניו, והוא מביע את פליאתו לקיומה של התופעה באמצעות השימוש במושג נס, שפירושו בהקשר זה: אין באמתחתי היכולת התבונית להסביר את התופעה. אולם לאחר מכן, ובמיוחד בנסיבות שבהן התופעה זוכה להצלחה, ולו חלקית, מתעורר חשש שהפרשנות הניסית לתופעה תהפוך לדומיננטית. כאמור, עגנון מצוי במבוי סתום בהבנת הסדר החברתי וסיפורו זה משקף אותו: קשה להיחלץ ממנו ולהתרומם מבחינה תבונית.

עגנון חושש אפוא לא רק מהחדרתו של נרטיב הנס לתוך הסדר החברתי והכלכלי כחלופה אחת מסל חלופות מגוון, אלא גם מהשתלטותו עליו והפיכתו ל"טבע", שהרי "דבר שנראה בתחילה כאילו הוא למעלה מן הטבע התחיל נעשה והולך כחלק מן הטבע".²¹¹ בהצהרה זו של עגנון טמון המפתח להבנת הסיפור: הנרטיב הניסי עשוי להתפשט אל מעבר

210 ראו להדגיש כי אין להסיק מכך שעגנון נוקט עמדה אנטי-גאולתית נרחבת הגולשת גם להקשרים אחרים. כך למשל הגאולה נושאת משמעות חיונית במשפט הפתיחה של עגנון **תמול שלשום**, לעיל ה"ש 63 ("כשאר אחינו אנשי גאולתנו בני העלייה השניה הניח יצחק קומר את ארצו ואת מולדתו ואת עירו ועלה לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהבנות ממנה"). ראו גם הירשפלד, לעיל ה"ש 33, בעמ' 151. ליצירות אחרות שבהן הגאולה אינה נושאת משמעות שלילית ראו שם, בעמ' 156. כן ראו את השיח שמנהל עגנון עם ברל כצלנסון באמצעות הקדשת הסיפור "שלוש אחיות" לכצלנסון (שם, בעמ' 42–43). אע"פ, במאמר מוסגר, כי תפיסות גאולתיות אינן נסמכות בהכרח על עמדות דתיות אלא גם על עמדות אידאולוגיות אחרות. ראו **מועקה וגאולה: אסופת מאמרים בפילוסופיה של הקיום האנושי** (יובל לוריא עורך, 2003). עמדה רחבה זו של מושג הגאולה באה לידי ביטוי גם בשיח הציוני על כל גווניו. בן-גוריון למשל העניק ממד גאולי, היסטורי ולאומי, ולא דתי, להקמת מדינת ישראל. ראו מיכאל קרן **בן גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה** (1988); קרן, לעיל ה"ש 45, בעמ' 447. אשר למתח בין הלאומי לדתי, שמשתקף כאמור גם בתפיסות גאולתיות, אציין כי בתשובתו לבן-גוריון באשר לעמדתו בסוגיית "מיהו יהודי" ענה עגנון כי עמדתו היא כדעת חכמי ישראל והוסיף: "ברשותך אוסיף דבר שלא נשאלתי עליו. דת ומדינה הן כשתי שכנות שאינן נוחות זו לזו. ואתה שלום המדינה וטובת המדינה תלויים בך כדאי שתמשוך ידך מלדון בענייני דת בין טוב בין למוטב, כדי שדעתך תהיה פנויה לענייני המדינה. לואי שלא תראה בדברי שמך של תוכחה כיוצא בזה" (ראו שמואל יוסף עגנון **מעצמי אל עצמי** 430 (2000)).

211 עגנון "שלום עולמים", לעיל ה"ש 58, בעמ' 220.

לעולמות המחשבה והפרקטיקה הדתיות הקלסיות, ויכיל בתוכו גם את מוסדותיו של הסדר החברתי, כמו למשל מוסד המס. הענקת אופי ניסי למשטר המס עשויה לבוא אם באמצעות אימוצם במודע של מרכיבים חסרי תבונות, ניסיים, במשטר המס או שהמערכת הפוליטית תשתית שלא במודע את הצלחתה על ניסים במובן זה שגם אם היא תפעל באופן הזוי לחלוטין, היא תגרוס כי יש במציאות אלמנטים ניסיים שיובילו להצלחתה, או שייווצר שיח רטורי שיסביר את פעילות הסדר החברתי על בסיס ניסי. בקצירת האומר אציין כי סוג זה של שיח משתייך באופן כללי לשיח רחב יותר, שבין היתר, גובש והומשג לאחרונה בידי חתן פרס נובל לכלכלה רוברט שילר (Robert Shiller), במסגרת מה שהוא מכנה "Narrative Economics"²¹² ולפיו מאחורי תופעות ותפיסות כלכליות רבות ניצב כוחו ה"ויראלי" של הסיפור, ויש בכוחם של סיפורים פופולריים להשפיע על התנהגותם הכלכלית של יחידים ושל קהילות.²¹³

לאזהרה העגנונית בדבר הסכנה הטמונה בהחלפת הנו"ן במ"ם משמעות רבה ביותר לנוכח נרטיב הנס הקיומי המוכר היטב מההיסטוריה היהודית. בהקשר זה עגנון עומד בשערי המדינה היהודית בתחילת דרכה ומפציר בה להיגמל מנרטיב הנס ההיסטורי. כתחליף לזה יש להתחיל להתמודד עם התודעה המדינית המורכבת, על מוסדותיה השונים, באופן תבוני. יש להימנע מרמייה עצמית או מהכחשה באמצעות הקמתם של מוסדות מדינתיים שמעצם טיבם הם "נטולי נס", כמו מוסד המס. הדרישה להמרת תודעת הנס בתודעה מדינית-תבונית היא מאתגרת, שהרי גם עגנון ניצב נכון מול הסדר החברתי (מדינה) ומתקשה מאוד להבינו. מורכבות זו היא הניצבת בבסיס ההמרה הכפולה של מס לנס ושל נס למס.

כיצד מומר הנס למס? הנס אינו מהמוסדות המרכיבים את הסדר החברתי, וכל אימת שנעשה בו שימוש במסגרת הסדר החברתי הוא יוצר נטל מס. תוצאה זו מתרחשת כאשר משתיתים את הסדר החברתי על יסודות לא תבוניים. אם שבים לתפילת "על הנסים"²¹⁴ אזי זו תפילה "על המסים". ניתוח הנס בפרספקטיבה של מוסד המס מעלה כי יש בנס מאפיינים של מס במובן זה שגם המס וגם הנס מעבירים מקורות מהציבור לשלטון, וזה מעבירם בחזרה לציבור, אולם בהבדל מהותי: המס מעביר מקורות כלכליים מהציבור הרחב לשלטון, וזה מחזירם לציבור באמצעות ההוצאה הממשלתית שבתקציב המדינה. הנס, הן ברמת התודעה הציבורית והן ברמת התודעה של היחיד, מעביר באופן אפקטיבי, בהקשר שלפנינו, מקורות תבוניים מהציבור לשלטון, אולם השלטון באמצעות מוסדותיו, כבסיפורנו, ממיר מקורות תבוניים אלה במקורות לא תבוניים ומחזירם לציבור כמקורות לא

212 ראו ROBERT J. SHILLER, NARRATIVE ECONOMICS: HOW STORIES GO VIRAL & DRIVE MAJOR ECONOMIC EVENTS (2019).

213 דוגמאות טובות לכך הן הנרטיבים האלה: מניות טכנולוגיה תמיד עולות; מחירי הנדל"ן אינם נופלים; חברות מסוימות הן גדולות מכדי לקרוס וכיוצ"ב. נרטיבים אלה מחלחלים, באמצעים שונים, כמו רשתות חברתיות, להתנהגות ומשפיעים על החלטות השקעה או החלטות צריכה. התוכנה בדבר קיומה של הכלכלה הנרטיבית והשפעתה הרבה מאפשרת לא רק להבין את ההווה או את העבר אלא גם לחזות משברים או אירועים כלכליים בעתיד או להתכונן אליהם טוב יותר.

214 ראו לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 105 ואילך.

תבוניים, בכך שהוא משתית את הסדר החברתי על יסודות ניסיים.²¹⁵ להמרת המקורות התבוניים במקורות לא תבוניים יש השלכות רבות: כלכליות וחברתיות, הן יעילות והן חלוקתיות, שערכן הכלכלי והחברתי נגזר מהיקף מעורבותו של הנס בסדר החברתי.

(ב) ניסים וציוויליזציה: עגנון נ' הולמס

אחת התובנות המרכזיות של הסדר החברתי בעולם המודרני היא קביעתו המפורסמת של השופט אוליבר הולמס (Oliver Wendell Holmes), ולפיה: "I like to pay taxes. With them I buy civilization."²¹⁶

הולמס מחבב את נטל המס המוטל עליו כי מוסד המס הוא המחיר, במובן של price ובמובן של cost, שיחיד החברה משלמים כדי להשיג את המוצר הציבורי הקרוי ציוויליזציה. הכרזה זו היא דרמטית במובן שהולמס אינו מצהיר כי הוא אינו אוהב לשלם מס, אבל הוא נאלץ לעשות זאת כחלק מהמחיר של השגת הציוויליזציה. הולמס מבין את הסדר החברתי ומתוך הבנה זו הוא רואה, ראייה תבונית, את הזיקה ההדוקה בין מוסד המס לבין תרומתו לקידומה ולשגשוגה של החברה. הנרטיב של הולמס חף מכל ניסיות. עגנון מציג גישה שונה מתפיסתו של הולמס, ולפיה לא ניתן לקשור קשר חיובי את מוסד המס לציוויליזציה. איפכא מסתבר: המס עשוי להיות אנטי-ציוויליזציוני. משטר המס העגנוני, אם מכוח הדהודה של תפיסה ליברטריאנית ואם, ובעיקר, בשל תוכנו של משטר המס שלפנינו ואופן תפקודו, אינו מעצים או מעשיר את הציוויליזציה המוכרת לנו אלא מנוגד לה ניגוד גמור. גם אם יש צורך בהטלת מיסים, כבסיפורנו, אזי כשלי הבולטים והרבים של משטר המס על מקלות ההליכה אינם מדברים ציוויליזציה וודאי שעגנון אינו מחבבו. הנרטיב האנטי-ציוויליזציוני מגיע לשיאו ב"על המסים" כאשר מתוארות התוצאות של יבוא חומר הגלם העצי, על רקע מחסור מוחלט בחוטבי עצים: יבוא זה הוביל להקמת מגרשי העצים לצורך אחסונם, ואלה שימשו בינתיים לקיום אירועים משפחתיים, חברתיים ושכונתיים. האירועים הללו הובילו לשימוש בעץ לחימום פעילות השומרים ולהפיכת כל חומר הגלם העצי לאפר שסימא את אלה שבסביבת המגרשים. הררי האפר נזקקו אפוא לפינויים לים, ולצורך זה נשכרו אמצעי תעבורה מגוונים, שונים ומשונים, החל מבעלי חיים וכלה בכלי רכב, והכול לצורך המבצע הלוגיסטי המורכב של העברת האפר לחוף ומשם בסירות ללב ים כדי להטילו לקרקעית בלב הים. כל הפעילות הזו, על כל שלביה המגוחכים, ששרפה, תרתי משמע, את כל ההון שהושקע בחומרי הגלם שיובאו, בתוספת העלויות הכבדות הנוספות של השמירה, הפגיעה הבריאותית בסביבת המגרשים ועלויות התובלה של האפר ללב ים, לא קידמה כל פתרון למשבר. המחסור במקלות ההליכה נותר על כנו. הציוויליזציה לא התקדמה אלא נסוגה. נזכיר כי אם כל חטאת בהקשר זה היא ההחלטה כי במקום להטיל מס גולגולת על בני המדינה, הוטל מס על מקלות ההליכה כאשר כל הציבור נדרש לרכוש כאלה. האם משטר מס זה על תוצאותיו ההזויות מתקשר עם ציוויליזציה?

²¹⁵ שיח זה הוא חלק משיח רחב יותר העוסק במהותו של מוסד המס שאינו כולל מעצם טיבו וטבעו רק זרמי תשלומים.

²¹⁶ ראו RANDOLPH E. PAUL, TAXATION FOR PROSPERITY 277 (1947).

עגנון מספר לנו על "אנטי-ציוויליזציה" הנגרמת בעיניים של ניסים. הציוויליזציה שוללת מכול וכול את הנס כחלק לגיטימי מעיצובה ומקיומה. "תעריף המחירים" הציוויליזציוני מבית מדרשו של הולמס והשיח המיסי העיוני מצביעים על המחיר החברתי והכלכלי של מערכת המס המתבטא בפגיעה ביעילות הכלכלית ולעיתים מזומנות בהגיונות ובצדק החלוקתי, והכול כדי לקדם את הציוויליזציה. אולם על אף זאת המחיר הוא ראוי. עגנון, מנגד, מציג לנו תעריף מחירים שונה: המחיר של מערכת המס, בגרסתה ה"ניסית" כבסיפורנו, הוא כבד מנשוא בהיותו מקדם "אנטי-ציוויליזציה".

ד. "בימים ההם בזמן הזה"²¹⁷

האם סיפורנו המשייט לו בין הארץ (המציאות) לבין השמיים (הנס) יכול לנחות על קרקע המציאות? לשון אחר: האם סיפור שכזה יכול להתרחש במציאות? אם מנטרלים את גורם ההפרזה מהסיפור, שנועד להעצים את הגיחוך שבו, וגם את ההתאמה הנדרשת בין מועד התרחשותו של הסיפור לבין המציאות המשפטית בת זמננו בשל השוני בין המשטרים החוקתיים והמנהליים בין שתי התקופות הללו, אזי נראה שאין מניעה מהיות התשובה לכך חיובית. אקדים ואציין כי השופט יצחק אנגלרד אזכר יצירה זו בעבר בשניים מפסקי דינו: בעניין **מחצבת ורד**,²¹⁸ שבו אזכור היצירה לא היה בקשר לתכנים קונקרטיים או סאטיריים של היצירה אלא לצורך תיאור כללי ביותר של הזירה המיסית.²¹⁹ בפסק הדין השני של השופט אנגלרד, בעניין **טלמון**,²²⁰ עסק בית המשפט העליון בסוגיה כיצד מחושבת הגמלה של שופט בית המשפט העליון שעם סיום כהונתו כשופט החל לכהן כמבקר המדינה: לפי משכורתו כשופט או כמבקר המדינה משום "שבגימלתה אוחדים שני ממונים: הממונה על גימלאות שופטים והממונה על גימלאות שרים. זה אומר כולה שלי וזה אומר כולה שלי".²²¹ על הסוגיה הנדרשת להכרעתו אומר השופט אנגלרד: "סיפור המעשה ראוי לשמש חומר בידי סופר. הסיפור היה הופך תחת ידו הברוכה של אמן ספרות לסאטירה קולעת, אשר יכולה הייתה לשכון כבוד לצד הפרקים לספר המדינה של ש"י עגנון. ואמנם, יש בו יסודות המזכירים את סיפורו של עגנון על המסים. גם כאן ישבו הממונים על המדוכה וישבה ועדה והוצעו הצעות מהצעות שונות".²²² אנגלרד מקרב את סיפור המעשה על ה"גמלה" לאקלים הסאטירי של "על המסים". אכן, לפסק דין זה רלוונטיות מסוימת לסיפורנו, בניגוד לפס"ד

²¹⁷ מתוך תפילת "על הנסים", ראו לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 105 ואילך.

²¹⁸ רע"א 333/01 **מנהל מס רכוש ירושלים נ' חברת מחצבת ורד בע"מ**, פ"ד נו(4) 141 (2002). בפרשה זו דן בית המשפט העליון בסוגיה הפרשנית מהי קרקע "פנויה" לצורך חוק מס רכוש וקרן פיצויים, התשכ"א–1961, שבינתיים חלף ועבר מן העולם.

²¹⁹ ראו שם, בעמ' 143 [...] זה גורלם של דיני מס, שהנישומים משתדלים השתדלות מתמדת "לחסוך" הוצאות אלה, שמטרת גבייתן היא כיסוי צורכי הציבור, ולעומתם רשויות המס משתדלות להגן על מקור ההכנסה. וכבר תיאר זאת בכישרונו הספרותי כי רב ש"י עגנון במסגרת סיפורו על המס שהוטל על מקלות".

²²⁰ ענמ"ש 6871/98 **בן-פורת נ' הממונה על גימלאות שרים**, פ"ד נג(2) 428 (1999).

²²¹ שם, בעמ' 429.

²²² שם.

מחצבת ורד, ודבריו של השופט אנגלרד העניקו אקטואליזציה לסיפור. אולם עדיין אין בפס"ד **טלמון** וכן בהתדיינות אחרות בתחומי המס, עד עצם היום הזה, כדי להגיע ל"מעלתו" של סיפורנו, למעט עניין **קווינסקי**.²²³

בעניין **קווינסקי** דן בית המשפט העליון בחוקיותו של משטר המס על ריבוי דירות בשבתו כבית המשפט הגבוה לצדק וביטל את חוקיותו בשל הפרת עקרון ההשתתפות במהלך הדיונים בוועדת הכספים של הכנסת, מכוח העקרון של הביקורת השיפוטית על הליך החקיקה שנקבע בפסיקה.²²⁴ משטר המס על ריבוי דירות נחקק בכנסת בפרק י"ב לחוק ההתייעלות הכלכלית (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב לשנות התקציב 2017 ו-2018), התשע"ז–2016 (להלן: "חוק המס על ריבוי דירות"). משטר מורכב זה נועד להשית מס בשיעור של 1%, על פי נוסחה שנקבעה בחוק, על כל דירותיו של הנישום, למעט שתי דירות, הנתונות לבחירתו של הנישום. מס זה נועד להגדיל את נטל המס על המשקיעים בשוק הנדל"ן למגורים, במובחן ממי שרכשן למגוריו, לעומת חלופות השקעה אחרות, כדי להקטין את היקף ההשקעות בדירות שלא לצורך מגורי הבעלים, ובכך לצמצם את הביקוש להן כך שיושג היעד הסופי: ירידה במחירי הנדל"ן למגורים. החוק הוא מסובך להפליא בשל המשתנים הרבים המרכיבים את בסיס המס, בשל הגדרותיהם המורכבות ובשל הקשר בין המשתנים הללו הקובע את נטל המס האפקטיבי.²²⁵ אציג רק את המשתנים העיקריים: מספר הדירות הנמדד בעיקרו באחוזי בעלות ולא במספר יחידות; מדידה מורכבת של מספר הדירות בהקשר של התא המשפחתי; הרמת מסך תאגידי בנוגע למספר הדירות שמחזיק יחיד; דירות מסוימות הוצאו מתחולת החוק; פונקציות השימוש בדירות אינן רק למגורים; שינויים בבעלות במהלך השנה; זכותו של הנישום לבחור את הדירה ששווייה הוא הנמוך ביותר שעליה ניתן להטיל את המס, כאשר הנוסחה שלפיה ייקבע שווי הדירה מורכבת: שטח, המדד החברתי-כלכלי של האזור ומדד הפריפריאליות.²²⁶ ועוד. לא נדרש להיות בר בי רב בתחום המיסוי כדי להבין את המורכבות, על המרחב הפרשני שהיא מייצרת, הטמונה בכל הגדרה של המשתנים האמורים.

לאחר הקריאה הראשונה בכנסת הועבר הדיון לוועדת הכספים. זו קיבלה את הנוסח העדכני ביותר של החוק ב-21:00 לצורך הדיון וההצבעה על הנוסח. הדיון החל קרוב לחצות, לאחר שחברי הוועדה היו בדיונים באותו יום החל משעה 9 בבוקר ועד חצות לילה וכאשר הם סיימו יום דיונים קודם בשעה 3 לפנות בוקר. חברי הכנסת התלוננו על השעה המאוחרת, על חוסר יכולתם להבין את החוק המורכב ועל הצורך שלהם לשמוע הסברים מקיפים. הם ביקשו לדחות את הדיון למועד מאוחר יותר. בקשתם נתמכה חד-משמעית בידי

223 ראו בג"ץ 10042/16 **קווינסקי נ' כנסת ישראל** (פורסם בנבו, 6.8.2017). ההחלטה נתקבלה ברוב דעות של השופטים סולברג (שכתב את פסק הדין העיקרי), הנשיאה נאור, חיות והנדל וכנגד דעתו החולקת של השופט מזוז. התיאור העובדתי שלהלן מושתת על התיאור המוסכם על דעת הרוב, כאשר דעת המיעוט חלקה, בין היתר, על חלקם של הממצאים העובדתיים.

224 ראו בג"ץ 4885/03 **ארגון מגדלי העופות בישראל אגודה חקלאית שיתופית בע"מ נ' ממשלת ישראל**, פ"ד נט(2) 14, 82 (2004).

225 לתרשים זרימה שבו ניתן לראות בבירור את מורכבות החוק, ראו למשל "המדריך למס ריבוי דירות" **לשכת עורכי הדין** <https://bit.ly/2PRz2OR>.

226 כך שכל דירה עשויה לקבל ערך בעיקר על בסיס גודלה ומיקומה ולא על פי שווייה האמיתי בשוק.

היועץ המשפטי לכנסת בשל החוק המסובך, אולם הממשלה הפעילה לחץ על יו"ר ועדת הכספים, וזה סירב לבקשות הדחייה; הדיון התנהל בשעות הלילה המאוחרות ובשעות הבוקר המוקדמות שלאחריו, כאשר חברי האופוזיציה החליטו להיעדר מהדיון. חברי כנסת רבים, מהקואליציה ומהאופוזיציה, התלוננו על לוח הזמנים הבלתי אפשרי ועל הלחץ הכבד שהופעל עליהם לסיים במהירות רבה את הדיון.²²⁷

227 ראו עניין קונטיננסקי, לעיל ה"ש 223, פס' 7 לפסק דינו של השופט סולברג, המביא ציטוטים של חברי כנסת מסיעות שונות המתריעים על הדיון הלא ראוי כמשטר מס מורכב ביותר ("מדובר בחוק מאוד מורכב שהונח על שולחן הוועדה לפני שעתיים. אנחנו היינו במהלך דיונים, ואפילו אי אפשר היה לעיין בזה [...] ואני אומר לך שכדי ללמוד אותו, כדי להגיש הסתייגויות ראויות, כדי להבין אם אני תומך או מתנגד, כדי להציע פתרונות אלטרנטיביים, אנחנו חייבים לפחות כמה שעות, כמה שעות לשבת ולעיין בחוק"; "עכשיו כמעט 00:30. אנחנו מ-9:00 בבוקר, אחרי שאתמול סיימנו ב-3:00 לפנות בוקר [...] איך אתם מצפים מאיתנו כשאנחנו יושבים ברציפות משעה 12:00 במשך שתיים עשרה שעות"; "אי אפשר להביא הצעה כל כך מורכבת בשעה 24:30 בלילה, ולצפות שאנשים יהיו צלולים וערניים וילמדו את החומר"; "אנחנו לוקחים סוגיה כל כך כבדה, לא מאפשרים לנהל בה דיון ענייני, עושים אותה בשעה כל כך מאוחרת בלילה, מקבלים חוק כזה עם כל כך הרבה עמודים כשבקושי אפשר לקרוא אותו ובטח לא להבין מה כתוב בו"; "כאשר כל הצוות פה של חברי ועדת כספים נמצאים בדיונים אינטנסיביים כבר במשך יומיים, ופתאום שולחים הצעת חוק מתוקנת לפני שלוש שעות, ובמשך כל שלוש השעות האלה כל חברי הוועדה הזאת היו עסוקים בלנהל את הוועדה עצמה ולדון בחוקים אחרים [...] איפה הייתה אפילו דקה אחת לשבת ולקרוא את זה לעומק?". השופט סולברג מציין (שם, פס' 90 לפסק הדין) כי: "עיון בפרוטוקול הדיון בוועדה מלמד, כי לכל אורכו האיצו נציגי הממשלה שוב ושוב. עמם כמה מנציגי הקואליציה, ולעתים גם יו"ר הוועדה, בחברי הכנסת, שלא להערים קשיים, לא לשאול, לא לחקור ולא לדרוש; הכל כדי להגיע חיש מהר אל היעד – אישור הצעת החוק. נציגי הממשלה דחקו במקריא הצעת החוק להמשיך בהקראה, חרף שאלות שנשאלו ובקשות להבהרה ולהסבר. הפרוטוקול גרוש בהתבטאויות שאילו דוגמתן: 'הכל בסדר, תרוץ. הכל בסדר. יאללה, רוצו', 'נו, ישי, תקריא', 'כמה שפחות להפריע, שנגמור מהר', 'לא לנהל את הוויכוח הזה', 'הלאה', 'נגמר הדיון', 'עזוב את זה', 'בואו נתקדם', 'מספיק. אי אפשר לשאול שאלות. אתם רוצים להישאר עד עשר בבוקר? מה קרה לכם?', 'לקרוא, לקרוא. כן, תקרא', 'יאללה ישי תמשיך תמשיך תקרא'. לחבר כנסת שביקש להקשות על אחד מסעיפי החוק נאמר: 'דודי, בבקשה 4:15'; [...] במענה להסתייגות שהגיש חבר כנסת אחר, בגדרה ביקש להוסיף הסדר אשר ימנע את עליית מחירי השכירות בעקבות המס, נאמר: 'אתה השתגע? זה לפתוח משהו לשעתיים', 'בוא נגמור את החוק' ו'למה להכניס עכשיו את כל התיקונים האלה?'. בשעה שהוקראו ההגדרות שבפרק הסדר המס, אמרה תחילה ממלאת מקום יו"ר הוועדה: 'אנחנו נקרא כל אחת מההגדרות. אתה תסביר את ההגדרה, אנחנו נקבל הערות, ונמשיך להגדרה הבאה', אך לאחר שביקש חבר ועדה הבהרה בנוגע לאחת מההגדרות, שינתה את טעמה: 'אוקיי, אני מחליטה קצת אחרת. אתה תקרא, תסביר, ואחר כך נקבל התייחסויות להכול. בבקשה, תעבור לארנונה [...] אתם תקבלו את הזמן לשאול. בואו נמשיך, בבקשה'. לקראת סיום הדיון אמר חבר כנסת שמילא את מקומו של יו"ר הוועדה: 'חברים, אני רוצה להודיע לכולם: בשעה 6:30 אני מסיים את הדיון. אתם רוצים חוק? תתחילו להתיישר', 'לא אין שאלות! שלוש דקות נגמר הדיון' [...] על האווירה בוועדה ועל המגמה נלמד גם מאמירות כגון: 'מה אתם רוצים, שנדבר על זה? יבואו האופוזיציה, יתחילו לשים לנו אלפי הסתייגויות', 'איזה מזל שהאופוזיציה לא פה...'. השופט סולברג כותב (שם, פס' 92), כי: "חברי הוועדה [...] שבו לרטון ולהלין על הקצב המהיר שניסו נציגי הממשלה להכתיב [...] בדיון על תקנות שהוצע להתנות את התקנתן באישור הוועדה, אמר היושב ראש: 'אין לכם בעיה עם אישור הוועדה. נשב בלילה, לא נבין מה שכתוב ונאשר. מה אכפת שהתקנות באישור הוועדה?'. מספר חברי כנסת אמרו דברים כגון: 'אבל הדיון צריך להיות דיון ראוי, עם מספיק זמן, עם נציגי ציבור', 'אפילו לא היה להם זמן להתכונן לזה', 'אי אפשר לנהל ככה דיונים על חוקים כל כך

מאז עניין ארגון מגדלי העופות הוגשו עתירות רבות נגד הליכי חקיקה בכנסת שנפלו בהם פגמים ובג"ץ לא התערב בהליכים אלה. פרשת המס על ריבוי דירות הייתה כאמור הפעם הראשונה שבה בג"ץ התערב,²²⁸ ביטל את הדיון בוועדת הכספים ובכך הביא לבטלות החוק. בג"ץ הוסיף וקבע כי אין כל מניעה לקיום דיון חוזר בוועדת הכספים שיתנהל כדיון, כך שהחוק יהיה תקף.²²⁹ אציין כי בפרשה זו ניצבו הייעוץ המשפטי של הכנסת והממשלה משני צידי המתרחש – חזון שאינו נפרץ במחוזותינו. הייעוץ המשפטי של הכנסת תמך ללא עוררין בעמדת העותרים הרבים שכללו אזרחים, חברי כנסת ומפלגות מהאופוזיציה וארגונים חברתיים, שלפיה הליך החקיקה פגע בעקרון ההשתתפות, אם כי הוא התנגד לביטול החוק ולהחזרת הדיון לוועדת הכספים. מנגד, הממשלה טענה כי לא התרחשה כל פגיעה בעקרון ההשתתפות ודרשה לדחות את העתירות. יש להדגיש, הדגש היטב, כי על אף אזהרות הממשלה בדבר הנזק הכלכלי הכבד שייגרם אם בג"ץ יבטל את דיוני ועדת הכספים ויאין את החוק, לא הביאה הממשלה את החוק שנית לדיון בוועדת הכספים כדי לאשרו אף שמצב היור בשרא לא השתנה, והרציונל לחוק, אליבא דהממשלה, עדיין היה תקף, ואולי ביתר שאת. לחוק המוצע היו אפוא פגמים רבים, וראש לכול: המטרה השגויה המצויה בבסיסו שלפיה ניתן להקטין את הביקוש לדירות המגורים להשקעה באמצעות הטלת מס על המשקיעים ולא באמצעות הגדלת היצע הדירות שלא באמצעות משטרי מיסוי.²³⁰ על זה יש להוסיף את מורכבותו הבולטת של החוק. כל אלה הובילו להיותו שנוי במחלוקת ציבורית חריפה ביותר, וההחלטה של הממשלה שלא לחדש את הליכי חקיקתו משקפת זאת היטב.

לפנינו אפוא שני משטרי מיסוי "יצירתיים", תוצרת "כחול לבן". בחלקים הקודמים של המאמר הזה עסקתי בהליכי חקיקתו של משטר המס על מקלות ההליכה ובתכנוני, ההזויים, המופיעים בסיפור. בעניין קווינסקי לא עסק בג"ץ במישרין ובמידה מקיפה בתוכנו של משטר המס על ריבוי דירות אלא רק בהליך חקיקתו, אולם די בהליך זה כדי לחברו

משמעותיים, 'ביקשתי לקבל הסבר [...] אתם רוצים גם שלא נבין ונצביע', נמאס לי להיות בן ערובה שלהם פה. מספיק כבר'. כך גם אנשי הייעוץ המשפטי לוועדה העירו פעם אחר פעם: 'זה נוסח חדש. אז תקרא אותו קצת לאט', 'אתה מדבר מהר. אנחנו לא עוקבים אחריו'. תסביר את זה לאט', 'אני לא רוצה להפריע לך ברצף, אבל צריך מעט לעת להסביר', 'רגע, רגע, לא הבנו. מההתחלה – השעה חמש בבוקר קצת קשה אנחנו כבר שלושה ימים פה ברצף תעזור לנו'. לעיתים הואט מעט הקצב לפי דרישת חברי הוועדה וצוותה, אך הלחץ למהר, לדלג ול'לחסוך' בשאלות לא פסק.

228 סוגיה מעניינת היא אם אכן הדיון שלפנינו ה"מצטיין" בסטנדרטים ירודים מאוד של דיון פרלמנטרי הוא אכן תופעה חדשה שלא התרחשה בעבר, או שמא דיונים בעלי איכות דומה אירעו גם בעבר, אולם ממדי השיח של המשפט הציבורי היו מצומצמים במובן זה שהאופציה של התערבות בית המשפט העליון בהליכי הדיונים בכנסת הייתה מחוץ לשיח האמור.

229 אני בדעה שפסק הדין בעניין קווינסקי (שם) הושפע מאוד מהיותה של החקיקה שבה עסקינן חקיקת מס שלעומת חקיקה מתחומים אחרים מאופיינת במורכבות רבה יותר, ברמה המהותית וברמה הטכנית, ומכאן החשיבות שהוענקה להגנה על עקרון ההשתתפות. היבט זה מסביר מדוע אנו פוגשים לראשונה את התערבותו של בג"ץ בביטול דיון בוועדה של הכנסת דווקא בחקיקת מס. לשון אחר: ההסתברות לפגוש הפרה של עקרון ההשתתפות היא גבוהה ביותר כאשר בתחום המיסוי עסקינן.

230 ראו למשל אורי חודי "מס דירה שלישית הפך באוצר למנטרה – כבר לא צריך אותו" גלובס (11.9.2017) <https://bit.ly/3cG6rVA>

לסיפורנו. אציין רק כי עיון בתכנון של משטר המס המוצע על ריבוי דירות אף הוא מעלה תובנות הדומות לאלה הקשורות ל"על המסים" המתמקדות באי-התאמתם לשיקולי מדיניות מס בסיסיים וראויים, אולם לא ראינו צורך להרחיב בכך משום שהוא לא נדון בבית המשפט העליון.²³¹ נדמה כי לא אגזים אם אומר כי האמור בפרוטוקולים של הכנסת המובאים בפסק דינו של השופט נעם סולברג הוא מרתק, משעשע והזוי. הביטויים המובאים בפרטיקול הדיון הם ציוריים ביותר: לא הייתה דקה לקרוא את החומר; חוסר הבנה מוחלט של הצעת החוק; הצורך לקרוא זאת באיטיות כי ההצעה לא מובנת מחד, אך יש לקרוא זאת מהר כדי לסיים את הדיון בהקדם האפשרי מאידך; הביטוי שחברי הכנסת הם "בני ערובה" של הממשלה; עבודת חקיקה במהלך כל הלילה כשהם נתונים במחסור בשעות שינה וכיוצ"ב. חברי "בית השפתיים" מצטיירים בפרוטוקול כנרפים וחסרי אחריות ציבורית. איננו נזקקים לדמיון רב כדי לתאר לעצמנו תמונה משעשעת מאולמה החשוק (מטאפורית) של ועדת הכספים שבה מוצגים חברי הכנסת כרדומים לגמרי, למחצה, לשליש או לרביע, והם רדופים בידי יו"ר הוועדה להצביע על סעיפים מורכבים של משטר מס "חדשני" המוקראים לפנייהם במהירות רבה וללא כל הסבר. חברי הכנסת נכנעים ל"פקודה" ומצביעים בעד הצעת החוק באופן אוטומטי. הקורא יכול לדמיין למקרא הפרוטוקולים פרוזה עגנונית ביקורתית על עבודתו של "בית השפתיים". בטוחני כי עגנון היה עומד בהצלחה רבה באתגר של השימוש בפרוטוקולים הללו לצורך מהדורה מעודכנת של "על המסים".

יש להדגיש כי הסאגה שבפסק הדין אינה מתמצית רק בלוח הזמנים של הדיונים, בערנותם של המחוקקים ובהבנת הנקרא של החקיקה, אלא היא כוללת גורמים נוספים, ובעיקר את העובדה שהגורם המשפטי הבכיר של הכנסת, היועץ המשפטי שלה, מביע את עמדתו הנחרצת נגד הליך החקיקה הלא ראוי, הן בעת התרחשותו בפועל והן בפני בית המשפט העליון, כאשר עמדת הכנסת גופא שונה לחלוטין. הוא הדין באשר לעמדת הממשלה ההפוכה שלפיה ההליכים היו ראויים כשהיא מתעלמת לחלוטין מהפגמים החמורים שנפלו בהליך זה, ושהיא הגורם הבלעדי שבעטיו הם התרחשו. ומעל לכול ההפתעה בסיומה של הסאגה: סירובה של הממשלה להביא את הצעת החוק לדיון מחודש בכנסת – חלופה שהציע בית המשפט העליון.

יש לזכור כי ב"על המסים" הליכי החקיקה לא היו מהירים כלל ועיקר, והם כללו דיונים רבים של ועדות מומחים רבות ומגוונות. לכאורה, התנהגות זו שיקפה אחריות ציבורית, בניגוד לפרשת המס על ריבוי דירות, במובן שהמחוקקים גילו צניעות וחשבו שמן הראוי הוא להשתמש בוועדות כדי לטייב את משטר המס החדש. אולם אין ספק שמופען של הוועדות הרבות נושא אופי אירוני וביקורתי במובן זה שהתנהגות זו מבטאת במידה רבה חוסר אחריות ציבורית, שהרי כל הסוגיה עוברת להכרעת מומחים, ולא נותר אפוא מאומה להכרעת הפוליטיקאים, והכול כדי להסיר את האחריות הציבורית מעל שכמם, כאשר על זה

231 אכן, בית המשפט העליון לא עסק בדיון לגופה של מורכבות משטר המס המוצע מבחינה מהותית, אולם אין ספק שמורכבות זו ניצבה במלוא הדרה לנגד עיניו כאשר עיין בפרוטוקולים של ועדת הכספים, ושממה עולה כי היא חייבה סטנדרט דיוני גבוה יותר בדיון בוועדה זו לעומת הסטנדרט שאפיין את הדיונים.

יש להוסיף כי חלק מהוועדות נועד למטרות מוזרות ביותר.²³² שני האירועים הם שני מצבים שונים על ספקטרום חוסר האחריות הציבורית של המחוקקים. לכאורה, בעניין **קוונטינסקי** מתגלה אחריותם הציבורית על ידי חברי הכנסת המקריבים את נוחותם האישית על מזבח שליחותם החקיקתית. הם נותרים ערים שעות רבות כדי שהליכי החקיקה יסתיימו עד לסוף השנה התקציבית כדי שהחוק יהיה חלק מתקציב המדינה לשנתיים הבאות. אולם גם כאן, בדומה לסיפורנו, התנהגות הנחזית כמבטאת אחריות ציבורית היא הלכה למעשה חסרת אחריות המשתקפת בחקיקת חוק מורכב ביותר ושביסודו מטרה שנויה במחלוקת, והכול ללא כל דיון מהותי בתכניו. יתרה מזו, בשיח הציבורי שהתנהל לאחר החלטתו של בית המשפט העליון הביעו חברי כנסת רבים ביותר, כולל חברי הקואליציה, שמחה לאידו של החוק והודו, במישרין או בעקיפין, לבית המשפט העליון כי מנע את השלמת החקיקה של החוק.²³³

עד כה עסקנו במכנה המשותף של שתי הפרשות הללו בכל הנוגע לאופן תפקוד המנהיגות הציבורית. אך מה בנוגע לנס? לכאורה נראה כי בהקשר זה קיים שוני בין "על הנסים", שבו למוטיב הנס שמור מקום חשוב, לבין עניין **קוונטינסקי**, שהוא חף לכאורה מכל ניסיות. יתרה מזו, משטר המס ההזוי של עגנון, על אף אווילותו, תפקד והגדיל את הקופה הציבורית כדי לממן את ההוצאה הציבורית של שכר עובדי המדינה, הצלחה גבייתית שהנכיחה והעצימה את אופיו הניסי של משטר המס על מקלות ההליכה. מנגד, בעניין **קוונטינסקי** חרפת הליכי החקיקה נגאלה, שהרי בג"ץ ביטל הליכים אלה. אולם נראה כי אם עגנון היה נדרש לספר את סיפורו על עניין **קוונטינסקי**, אזי הוא היה נצרך לשלב את בית המשפט העליון במבנה המוסדי שבתשתית הסיפור, והוא היה משמש אחת הדמויות הבולטות בסיפור, בניגוד ל"על המסים", שהרשות השופטת אינה מופיעה בו לחלוטין. במובנים רבים התערבותו של בית המשפט העליון, תגובת הכנסת והמנהיגות הפוליטית היא מפתיעה מאוד ואולי עולה במובנים מסוימים כדי "נס" במובן של תופעה החורגת מ"סדרי הטבע הפוליטיים". בית המשפט העליון מחולל אפוא ניסים, על שום ההיבטים האלה: כאמור, בית המשפט העליון ביטל בעניין **קוונטינסקי** לראשונה הליכי חקיקה של הכנסת, כאשר בעבר הוא נמנע מכך. שנית, יש לזכור כי בית המשפט העליון ביטל רק את הליכי החקיקה של החוק, אולם לא היה בכך כדי למנוע את ההנעה מחדש של הליכי החקיקה באופן שלא יתרחשו כל הפגמים שליוו את ההליכים הקודמים ולהביא לחקיקת משטר המס.²³⁴ והנה למרות הלחץ הכבד שהממשלה לחצה על חברי הכנסת לחוקק את החוק – לחץ שגרם לפסילת הליך החקיקה – הרי הממשלה לא החלה מחדש את הליכי החקיקה. והדברים תמוהים: הלחץ הכבד נגרם מחשיבותו הרבה של החוק המוצע. אם כך, מדוע לא החלה הממשלה מחדש את הליכי החקיקה? למרבית ההפתעה, ובהפוך על הפוך,

²³² לתיאור הוועדות השונות ראו לעיל בחלק א.3 של מאמר זה.

²³³ ראו למשל אריק בנדר "הח"כים מברכים על החלטת בג"ץ: 'חוק מיסוי דירה שלישית – מחטף' "מעריב <https://bit.ly/31DPYL5> (6.8.2017).

²³⁴ ובלשונו של השופט סולברג במשפט האחרון לפסק דינו בעניין **קוונטינסקי** (לעיל ה"ש 223, פס' 113): "המחוקק רשאי אפוא 'לחזור' להליך החקיקה משלב הדיון בוועדת הכספים, השלב שבו נפל הפגם, ואידך – זיל גמור, בדיון כהלכתו".

בית המשפט העליון הוא שחילץ את הממשלה, כנראה לשמחתה, ממימוש מדיניותה. שלישית, מן המפורסמות הוא כי בעת התרחשותם של הליכי החקיקה הפסולים הורכבה הממשלה ממפלגות הנמנות על צידה הימני של המפה הפוליטית ושחרטו על דגלן מאבק עיקש באקטיביזם השיפוטי של בית המשפט העליון המשתקף בראש ובראשונה בביטול חוקי הכנסת. והינה למיטב ידיעתנו התגובה פוליטית והציבורית, ככלל, הייתה אוהדת להחלטתו של בית המשפט העליון, והיא תמכה בהחלטה על הפסקת הליכי החקיקה של המיסוי על ריבוי דירות.²³⁵ למרבית ההפתעה, לא נשמע קולו של של מחנה המתנגדים נחרצות לאקטיביזם השיפוטי. לא זו אף זו, הממשלה כאמור לא שבה לכנסת לחוקק את החוק אף שבית המשפט העליון לא מנע זאת ממנה. כל ההיבטים הללו מחזקים את העמדה שבפרשה זו יש היבטים שמחריגים אותה מ"הטבע הפוליטי" (נס?). אינני מתעלם מכך שניתן לראות בכל ההיבטים הללו, בפרספקטיבה ליברטיאנית, התנהגות תבונית הנובעת מהעובדה שלפנינו מס, ובמיוחד מס חדש, ועובדה זו מאחדת שורות, במובן זה שלמרות כל המחלוקות הפוליטיות ההנהגה הפוליטית אינה תמימת דעים עם הולמס והיא אינה מחבבת תשלומי מס, ואפילו אם זה מחיר (עלות) הציביליזציה. ואולם גם אם נוקטים גישה זו, אזי טמון כאן אולי נס גדול יותר: למרות העובדה כי הכרעותיו של בית המשפט העליון בימים אלה מפלגות את השורה כאשר הוא עוסק בסוגיות ציבוריות, ובמיוחד בסוגיות של ביטול חוקי הכנסת והתערבות בעבודתה של הכנסת, כאשר על אלה יש להוסיף את המחלוקת הציבורית בדבר החוק הנדון, אזי הכרעתו של בית המשפט איחדה את השורות והקטינה חילוקי הדעות. היא יצרה נתיב מילוט לממשלה, לא צפוי, שאפשר לה לסגת ממשטר המס על ריבוי דירות. הלזה ייקרא נס? לעגנון פתרונים.

אם נראה בהתערבותו של בית המשפט העליון נס עגנוני, אזי ניצבת מייד השאלה אם נס זה הופך למס. התשובה לשאלה זו מחוברת בטבורה לסוגיה המצויה במחלוקת ציבורית קשה. האם התערבותו של בית המשפט העליון בהליכי החקיקה היא בגדר מס, כפי שגורסים מתנגדי האקטיביזם השיפוטי, במובן זה שהוא נוטל חלק מהיכולות הדמוקרטיות המצויות בידי הציבור ומנכס זאת לעצמו, באופן שפוגע ברווחת הציבור ובריבונותו? או אולי הנס שבו עסקינן הוא מס, אבל מס "טוב", העולה בין היתר בקנה אחד עם התפיסה ההולמסיאנית בכך שסוכלה חקיקת חוק לא ראוי.

שתי פרשות מס אלה מציבות תמרור אזהרה למחוקקי הסדר החברתי בדבר הסכנה הרבה הטמונה ביצירת משטרי מיסוי "חדשניים". אלה מחייבים הכנה מדוקדקת, מקצועית ופוליטית, אגב בחינת כל ההיבטים הטמונים בכך, ומתוך אחריות ציבורית של ההנהגה הפוליטית. יקשה ליתן מתכון מדויק להצלחת פרויקטים אלה, והאירועים שלפנינו יוכיחו זאת. ב"על הנסים" מדובר במשטר מס, שאינו מורכב, אולם "חידושו" בדמות הסוואתה של הגולגולת במקל הליכה הפך אותו למעוות ומגוחך. מנגד, המס על ריבוי דירות אינו מאופיין בהסוואה, אולם "חדשנותו" המשתקפת במורכבותו הרבה שנגזרה ממטרתו השנויה במחלוקת הובילה לכישלוננו החקיקתי.

235 ראו למשל בנדר, לעיל ה"ש 233.

ולשיטה אחרונה אציין כי בניגוד ל"על המסים", שבו הקשיים שהתמודד עימם משטר המס לפני חקיקתו ולאחריה, לא ריפו את ידי המנהיגים והם התמידו בעיקשות רבה במסעם לחקיקת החוק ולאכיפתו, אזי בעניין **קווינסקי** החליטה הממשלה לאחר החלטת בית המשפט העליון לסגת ולא חידשה את הליכי החקיקה. שני המופעים הללו מציבים סוגיית מדיניות חשובה: מהם שיקולי המדיניות שלפיהם המנהיגות הפוליטית תחליט אם להתמיד במהלך של שינוי בסדר החברתי או לסגת ממנו. ב"על המסים" המנהיגות נקטה תפיסה אינקרימנטלית,²³⁶ במובן זה שכל אימת שהיא נתקלה בקשיים שניצבו על דרכה היא התמודדה עימם באמצעות מתן מענה מקומי שנראה סביר בפרספקטיבה מקומית של הבעיה שנוצרה, אולם בראייה כללית של כל התהליך זה היה לא סביר והיה ראוי לסגת מייד מכל משטר המס. מנגד, בענין **קווינסקי** החליטה הממשלה, בעקבות פסק הדין, לעצור את המסע מייד אף שיכלה לשקם את כישלונה בהתדיינות בבג"ץ, ולהמשיך במסע. יש להניח כי החלטתה זו נבעה מפרספקטיבה ארוכת טווח, ולפיה משטר המס עשוי להתמודד עם קשיים רבים בהמשך דרכו, וראוי אפוא להפסיק מייד את המסע של משטר המס.

ה. הערה קצרה על הגירעון ועל העודף המגדריים

סיפור זה הוא סיפורם של גברים, ואין אישה נוכחת בו, למעט צלה המקראית, המאוזכרת אזכור שולי, בסיפור ההזוי על מכירת אוסף המספריים לנטילת ציפורניים: "ראש התאחדות הפקידים שהיה אדם אדיב ואספן ידוע למספריים שנוטלים בהן את הצפורניים קיבל את חברי הוועדה בסבר פנים יפות, ולא עוד אלא שהראה להם את בית גניזו, שכל מיני מספריים לנטילת צפורניים מצויים שם מימות צלה אשתו של למך ועד למספריים של פקידי המדינה ושל הפקידות".²³⁷ האם היעדרותה של דמות נשית אחת ומזוהה, ולו רק כדמות משנית, היא מכוונת? האם הגירעון המגדרי נועד ליצור עודף מגדרי? לשון אחר: האם ההיעדרות הנשית היא הרמז לכך שעגנון גורס כי רק עולמם של הגברים מאופיין בטיפשות וברוע, ואין הנשים נגועות באלה? אם כן, עגנון מספר לנו אפוא את שבחן של הנשים לא במפורש ובריש גלי אלא בדרך של מכלל הן נשמע לאו. מדוע אפוא מצניע עגנון תובנה זו? או שמא שומה עלינו להתרחק מהשערות אלה ולגרוס כי היעדרותן של הנשים בסיפור באה לחזק את המרכיב הריאלי שבסיפור בכך שהוא משקף את המציאות הריאלית הכוללת הדרת נשים מהמרחב הציבורי? ניתן לשלב את הגישות הללו ולומר שהשתקפות זו נועדה לא רק לחזק את הריאליה שבסיפור אלא גם לבקרה במובן זה שכשליה של ההנהגה נובעים מחוסר שיווי המשקל המגדרי בשל עודף הגברי מול הגירעון הנשי.

236 התפיסה האינקרימנטלית בעגנון "על המסים" (לעיל ה"ש 11) העצימה את המרחב הספרותי בהיותה יוצרת ומעצבת כמה מערכות בחייו של משטר המס על מקלות ההליכה, כאשר במקביל יש בתפיסה זו כדי לאתגר את זיהויה של הפרדיגמה הניסית. ראו גם שירו של יהודה עמיחי "ניסים" בספרו **שעת החסד** 96 (1986).

237 ראו עגנון "על המסים", לעיל ה"ש 11, בעמ' 235. אציין כי קיים בסיפור הרמז מגדרי בביטוי "שאף הם היו באותו המס" ראו לעיל בטקסט הסמוך לה"ש 106.

ו. אחרית דבר

ש"י עגנון יוצר בסיפורו "על המסים", מופע מרתק ומאתגר של השיח המיסי והסדר החברתי ומותיר את הקוראים נבוכים בנוגע לסוגיות מרכזיות בסדר החברתי ובקיום האנושי. במרכזו של הסיפור ניצב משטר המס על מקלות ההליכה, שבתאור של הליכי חקיקתו, תוכנו ואכיפתו עולים חוסר תבונות ואקראיות בולטים. לעגנון קשיים אונטולוגיים בהבנת הסדר החברתי לצד ביקורת חריפה על חוסר אחריותה של ההנהגה. הפרדיגמה של עגנון ביצירתו היא כי קיומו של הסדר החברתי הוא בגדר נס, ונס זה הוא נטל מס נוסף על החברה. פרדיגמה זו מובילה לתובנות חשובות על הסדר החברתי ועל מוסד המס, כולל היבטים אקטואליים והיסטוריים. הנוכחות המיסית בסיפור היא עשירה, מגוונת וביקורתית ובעלת מרכיבים רבים הקשורים לסוגיות יסוד של מדיניות כלכלית-חברתית בכלל ושל מדיניות מס בפרט: צדק חלוקתי, יעילות, הליכי חקיקת המס ואחריות ציבורית מנהיגותית. תוכנה של היצירה מהדהד זרמי מחשבה פילוסופיים-פוליטיים ותאולוגיים ובמרכזה ה-"Invisible Hand" של אדם סמית' וכן תומס הובס, והתפיסה הציוויליזציונית של מוסד המס של אוליבר הולמס. הסיפור אינו מסתפק בהתוויית הציור המופשט של "מס-נס", ועולים מעלילותיו לקחים חשובים לסדר החברתי המודרני. יצירה זו היא תרומה נכבדה לשיח של משפט וספרות בשל הקשריה המפתיעים, וייחודה הוא, בין היתר, בהתמקדותה בתחום המיסוי, הנעדר כמעט כליל מהזירה של משפט וספרות.